

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ УПРАВЛІННЯ,
ПСИХОЛОГІЇ ТА БЕЗПЕКИ

Кафедра менеджменту та економічної безпеки

**ПОДАТКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ БОРОТЬБИ З
ТІНЬОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ**

кваліфікаційна робота
здобувач вищої освіти
2 курсу денної форми навчання
БАНДЕРИЧ Романа Романівна

Науковий керівник
кандидат економічних наук, доцент
ВИСОЦЬКА Інна Борисівна

Рецензент
кандидат економічних наук, доцент
ЛИХОЛАТ Світлана Михайлівна

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
«09» грудня 2024 р., протокол № 1
завідувач кафедри менеджменту
та економічної безпеки

_____ **КОПИТКО М. І.**

Львів
2024

АНОТАЦІЯ

БАНДЕРИЧ Р. Р. Податкове регулювання як інструмент боротьби з тіньовою економікою. – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа та страхування». – Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, Львів, 2024.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню теоретичних основ та розробці практичних рекомендацій для зменшення рівня тіньової економіки шляхом впровадження заходів податкового регулювання. У роботі розглядаються теоретичні аспекти причин та наслідків тіньової економіки, а також роль податкового регулювання як методу її детінізації. Проаналізовано правову базу для реалізації заходів детінізації. Проведено дослідження рівня тіньової економіки, податкових регуляторних заходів і схем ухилення від сплати податків. Також вивчено міжнародний досвід у цій сфері та запропоновано податкові заходи для зниження рівня тіньової економіки.

Ключові слова: тіньова економіка, детінізація економіки, ухилення від сплати податків, податкова політика, податкове регулювання.

ANNOTATION

BANDERYCH R. R. Tax regulation as a tool to combat the shadow economy. – Manuscript.

Qualification work for obtaining a master's degree in the specialty 072 «Finance, banking and insurance». – Lviv State University of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Lviv, 2024.

The qualification work is dedicated to the research of theoretical foundations and the development of practical recommendations for reducing the level of the shadow economy through the implementation of tax regulation measures. The paper examines the theoretical aspects of the causes and consequences of the shadow economy, as well as the role of tax regulation as a method of its detinization. The legal framework for the implementation of detinization measures has been analyzed. A study of the level of the shadow economy, tax regulatory measures and tax evasion schemes was conducted. International experience in this area was also studied and tax measures were proposed to reduce the level of the shadow economy.

Key words: shadow economy, detinization of the economy, tax evasion, tax policy, tax regulation.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДАТКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТУ БОРОТЬБИ ІЗ ТІНЬОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ	7
1.1. Сутність та методи оцінки рівня тіньової економіки	7
1.2. Податкові злочини, як основне джерело тіньової економіки	16
1.3. Теоретичні аспекти податкового регулювання економіки	24
Висновки до розділу 1.....	29
РОЗДІЛ 2. РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПОДАТКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ	30
2.1. Оцінка масштабів тіньової економіки та її фіскальних наслідків	30
2.2. Аналіз застосування заходів податкового регулювання	40
Висновки до розділу 2.....	47
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ	48
3.1. Шляхи підвищення ефективності податкового регулювання з метою детінізації економіки	48
3.2. Світовий досвід використання податкових інструментів з метою зниження рівня тіньового сектору економіки	57
Висновки до розділу 3	64
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	68

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Повномасштабна війна здійснює руйнівний вплив на різні аспекти суспільного життя, особливо на економіку. Одним із негативних наслідків вторгнення стало загострення кризових процесів у сфері публічних фінансів: через скорочення економічної бази для наповнення бюджету внаслідок окупації важливих промислових регіонів, знищення підприємств та міграції населення витрати держави фактично зросли вдвічі. За таких обставин держава змушена вдаватися до гнучкої податкової політики, балансуючи між потребою наповнення бюджету для фінансування оборонних і підтримуючих програм та необхідністю уникнення надмірного податкового тиску, який може призвести до збільшення тіньової економіки та втрат надходжень до бюджету. Одним із джерел збільшення податкових надходжень до бюджету є ефективна боротьба із тіньовою економікою.

Проблема детінізації стала об'єктом вивчення численних дослідників, серед яких: Антипов В. [17], Баранов С. [46], Бородюк В. [10], Варламова І. [34], Варналій З. [4], Куссулакос Я., Саріогло В., Терещенко Г. [11], Попович В. [5], Предборський В. [3], Приступа Т., Чайковська М. [45], Рейкін В. [47], Серафимов В. [18], Тис Н., Янчук Ю., Мартин О. [44], Турчинов О. [7]. Питання податкового регулювання висвітлені в роботах Дубровського В., Черкашина В., Гетмана О. [30], Єлісеєва А. [9], Крисоватого А. [20], Турчинова О. [7], Юрія С. Попри значну кількість публікацій та напрацювань з цієї тематики, обрана тема залишається актуальною. Окрім того, ведення воєнних дій, окупація значної частини території України ускладнюють здійснення державного контролю в повному обсязі та вимагають значних фінансових ресурсів для післявоєнного відновлення країни. Саме тому ця тема є важливою та потребує глибшого аналізу.

Мета і завдання дослідження. Метою цієї кваліфікаційної роботи є обґрунтування теоретичних і практичних основ використання податкового регулювання як інструменту детінізації економіки.

Для досягнення поставленої мети у кваліфікаційній роботі були визначені та вирішені такі завдання:

- розкрити основні причини, складові та наслідки тіньової економіки;
- дослідити сутність та засоби податкового регулювання економіки;
- вивчити правові засади детінізації економіки та механізми податкового регулювання;
- проаналізувати рівень тіньової економіки, використовуючи різні методики;
- оцінити результати податкового регулювання, проведеного Державною податковою службою України;
- висвітлити основні схеми ухилення від податків та оцінити податкові втрати держави від їх використання;
- запропонувати напрями вдосконалення податкового регулювання для зниження рівня тіньової економіки;
- дослідити успішний світовий досвід детінізації та розглянути можливості його застосування в Україні.

Об’єктом дослідження є економічна система України.

Предметом дослідження – теоретичні основи та практичні підходи до використання заходів податкового регулювання з метою зменшення рівня тіньової економіки.

Методи дослідження. У процесі виконання кваліфікаційної роботи були застосовані різноманітні наукові методи, що сприяли глибокому розкриттю теми та досягненню поставлених завдань. Для аналізу сутності понять «тіньова економіка» та «податкове регулювання» використовувалися методи аналізу та синтезу, які дозволили розкрити взаємозв’язки та визначити основні елементи кожного з цих явищ. Аналітичний метод було застосовано для дослідження процесів, пов’язаних із поширенням тіньової економіки, а також

для оцінки результатів податкового регулювання у цій сфері, що дозволило об'єктивно проаналізувати чинники впливу та основні тенденції. Графічний метод використовувався при побудові діаграм і графіків для візуального представлення даних, що полегшує їх інтерпретацію. На завершальному етапі, під час узагальнення результатів дослідження та формулювання висновків, застосовувався метод узагальнення.

Наукова новизна одержаних результатів:

- подальшого вдосконалення набули заходи податкового регулювання, націлених на зменшення рівня тіньової економіки. Ці заходи включають комплексну реалізацію таких ініціатив: скорочення загальної кількості податків і зборів, зменшення податкових ставок при одночасному скасуванні пільг, впровадження електронних систем для фіксації платежів, спрощення процедур отримання ліцензій та дозволів, а також суттєве збільшення розмірів штрафів за порушення податкових норм.

Основний зміст роботи. У першому розділі кваліфікаційної роботи розглянуто основні поняття «тіньова економіка» та «податкове регулювання», а також проаналізовано законодавчу основу, що стосується реалізації політики детінізації економіки.

У другому розділі проведено оцінку рівня тіньової економіки в країні з використанням різних методів, а також досліджено результати заходів податкового регулювання та основні схеми ухилення від сплати податків.

Третій розділ роботи зосереджено на вивченні міжнародного досвіду детінізації економіки через податкове регулювання, в рамках якого були розроблені пропозиції щодо вдосконалення податкової політики.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (50 найменувань на 5 сторінках). Загальний обсяг роботи становить 67 сторінок, які містять 5 таблиць та 4 рисунки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДАТКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТУ БОРОТЬБИ ІЗ ТІНЬОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ

1.1. Сутність та методи оцінки рівня тіньової економіки

Проблеми тіньової економіки та корупції залишаються одними з найактуальніших у сучасному світі. Ці явища створюють серйозні виклики для економічного розвитку, соціальної стабільності та правової системи країн. Тіньова економіка (далі – ТЕ), яка діє поза офіційними економічними межами та уникає оподаткування, порушує встановлені правила гри та надає конкурентні переваги її учасникам. Вона підриває основи фінансової системи, збільшує нерівність у розподілі суспільного багатства та обмежує можливості соціальної політики.

Вітчизняні та світові науковці досі не дійшли до єдиного, загальноприйнятого визначення поняття «тіньова економіка». Розглянемо детальніше визначення, запропоновані вітчизняними та зарубіжними дослідниками, щоб виокремити об'єкт і предмет нашого дослідження. У науці сформувалося кілька теоретичних підходів до визначення поняття «тіньова економіка» [1, с. 213]: юридичний (правовий), економічний, статистичний, соціологічний та комплексний.

Юридичний (правовий) підхід. Основним критерієм, за яким діяльність відносять до тіньової економіки, є її незаконний характер, тобто ведення діяльності поза межами офіційного законодавства. В.А. Дадалко, Е.Е. Румянцева та Д.А. Пешко визначають тіньову економіку як сферу, де економічна діяльність здійснюється поза правовими рамками, тобто операції проводяться без дотримання законодавчих норм і формальних правил господарської діяльності. Вони виділяють три різновиди тіньової економіки: неофіційну, фіктивну та кримінальну.

Неофіційна економіка включає легальні види діяльності, пов'язані з ухиленням від сплати податків.

- фіктивна економіка охоплює приписки, спекулятивні операції, хабарництво, торгівлю правами, привілеями та пільгами, а також інші аспекти «пошуку ренти».
- кримінальна економіка включає діяльність, що безпосередньо порушує закон (насамперед Кримінальний і Цивільний кодекси України).

Усі ці три різновиди належать до тіньової економіки, оскільки пов'язані з порушенням закону. Проте така класифікація не є переконливою, оскільки важко розмежувати фіктивну та кримінальну економіку, адже більшість видів фіктивної економіки грубо порушують законодавство і можуть вважатися кримінальними злочинами. Недоліками правового підходу є відсутність кількісного вимірювання обсягів тіньової економіки та включення до неї деяких видів діяльності, які не завжди є незаконними.

Економічний підхід. Тіньова економіка визначається як діяльність, прихована від оподаткування. Недоліком цього підходу є те, що він не враховує діяльність підприємств, які законно мінімізують податки, підприємств, які сплатили податки, але не подали звітність до органів статистики, а також діяльність домашніх господарств.

Статистичний підхід. Критерієм віднесення до тіньової економіки є неврахування господарської діяльності органами статистики. Американський дослідник Е. Фейг визначав тіньову економіку як всю економічну діяльність, яка з різних причин не враховується офіційною статистикою і, відповідно, не включається до складу ВВП [2, с. 419].

Е. Фейг визначав дві основні складові тіньової економіки:

1. Легальна економічна діяльність, яка не приховується, але не підлягає оподаткуванню і не відображається в офіційній статистиці.
2. Це включає виробничу діяльність у домашніх господарствах та надання послуг на епізодичній основі (наприклад, ремонт будівель власними

силами, догляд за дітьми тощо). Цей сектор часто називають «неформальною економікою».

1. *Підпільна, свідомо протизаконна економічна діяльність.* Сюди входять отримання прихованих доходів, заборонені види економічної діяльності, нелегальне виробництво товарів чи надання послуг, шахрайство, відмивання доходів злочинного походження, наркобізнес, проституція, торгівля людьми, зброєю тощо [3, с. 77]. Недоліками цього підходу є те, що економічні правопорушення, які не впливають на обсяги ВВП, не враховуються, а також існує недосконала інформаційна база для статистичних розрахунків.

Соціологічний підхід. Цей підхід відрізняється підвищеною увагою до соціальних аспектів, неекономічної мотивації та соціального статусу учасників тіньової економіки. У монографії під редакцією професора З. С. Варналія соціологічні концепції тіньової економіки розглядаються через призму взаємодії соціальних груп, які відрізняються своєю позицією в системі тіньових інститутів, а також мотивами економічної поведінки суб'єктів у певних ситуаціях [4, с. 8]. Головним недоліком є обмеженість методологічного визначення тіньової економіки, а також недостатня інформаційна база для здійснення максимально точних розрахунків.

Комплексний підхід поєднує всі раніше розглянуті підходи. Наприклад, вчений-економіст М.М. Скворцов зазначає, що тіньова економіка – це виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних цінностей, яке перебуває поза контролем суспільством. Це включає певні соціальні та економічні взаємовідносини між громадянами та певними соціальними групами з приводу використання чинних форм власності в інтересах як особистих, так і групових, що приховуються від державних органів та громадськості. Тобто тіньова економіка включає невраховані, неврегульовані державною види діяльності, а також економічну діяльність, що відрізняється від передбаченої чинним законодавством. З точки зору економіки та права тіньова економіка передбачає вчинення не тільки корисливих дій, але й незлочинні корисливі дії та невраховану державою діяльність.

В.М. Попович визначає тіньову економіку як певний стан розвитку незаконних кримінальних процесів в економіці, за умови, що доходи, отримані у злочинний спосіб стають фінансовою основою для вчинення нових, часто-густо більш небезпечних злочинів. Доходи, отримані у такий спосіб перестають бути споживчими і перетворюються на джерело для відтворення незаконних капіталів та криміногенного потенціалу [5, с. 6-7].

У Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України ТЕ визначається як незареєстрована економічна діяльність суб'єкта господарювання, яка спрямована на мінімізацію витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг. Це включає ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), уникнення статистичного анкетування та подання статистичної звітності. Наслідком такої діяльності є порушення законодавчо встановлених норм, таких як рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови та безпека праці [6].

З усіх розглянутих підходів до визначення тіньової економіки, найбільш відповідним нам здається економічний підхід.

По-перше, він зосереджений саме на економічних процесах, що відповідає суті тіньової економіки. Інші підходи, такі як юридичний, можуть бути обмеженими, оскільки не завжди порушення закону означає існування тіньової економіки. Основним критерієм віднесення діяльності до тіньової економіки є несплата податків, а не просто порушення закону. Навіть якщо підприємство приховує частину доходів для уникнення оподаткування, тіньовою є саме прихована частина діяльності, а не все підприємство загалом.

По-друге, юридичний підхід, який визначає тіньову економіку як будь-яку діяльність, що суперечить закону, не завжди відповідає реальним економічним умовам. Натомість несплата податків є більш конкретною ознакою, що дозволяє точніше визначити тіньову економіку. Адже всі податки в Україні регламентуються законами, тому їх несплата автоматично порушує законодавство. Заміна в юридичному підході фрази «економічна діяльність

поза законом» на «економічна діяльність, що не оподатковується» зробила б визначення тіньової економіки більш точним.

По-третє, статистичний підхід, який базується на неврахуванні певної господарської діяльності органами статистики, також не є достатнім для визначення тіньової економіки. Наприклад, діяльність домогосподарств може вважатися тіньовою, хоча вона і вимірюється органами статистики через обстеження, і публікується у відповідних збірниках.

По-четверте, соціологічний підхід має обмеження у визначенні суті тіньової економіки через свою методологічну складність та недостатність інформації для точних розрахунків.

По-п'яте, комплексний підхід, який має на меті усунути недоліки часткових підходів, ми також пропонуємо замінити на простіший, проте не менш ефективний – економічний підхід. Наприклад, загальноприйняте визначення, запропоноване професором О.В. Турчиновим, де тіньова економіка описується як «економічна діяльність, яка не фіксується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, що передбачає отримання прибутку через порушення чинного законодавства» [7, с. 32], ми пропонуємо замінити на коротке та змістовне визначення: «ТЕ – це економічна діяльність, прихована від оподаткування».

Запропоноване З.С. Варналієм визначення ТЕ має таке формулювання: «ТЕ – суб'єктів господарювання, як фізичних, так і юридичних осіб, яка не відображається в офіційній статистиці, не контролюється та не оподатковується державою, або здійснюється з метою отримання прибутку через порушення чинного законодавства». Воно відрізняється від визначення, даного О.В. Турчиновим, однією, але надзвичайно важливою та принциповою деталлю: «...економічна діяльність..., яка не оподатковується...» [8, с. 9].

У визначенні, запропонованому О. В. Турчиновим [7, с. 32], ми замінили термін «порушення законодавства» на «прихована від оподаткування», обґрунтувавши необхідність і можливість такої заміни раніше. Аналогічно можна обґрунтувати заміну слів «не враховується і не контролюється» на «не

оподатковується». Адже можливо враховувати і не оподатковувати, але неможливо оподатковувати і не враховувати, оскільки оподаткування завжди передбачає чітке визначення бази оподаткування. Так само, контроль може здійснюватися без оподаткування, але оподаткування завжди включає контроль. Отже, наше визначення ТЕ доцільно вважати повним, змістовним і точним. Наведене вище визначення дозволяє вирішити проблему розмежування термінів «тіньова економіка», «неофіційна економіка», «прихована економіка», «сіра економіка», оскільки деякі науковці вважають їх синонімами, тоді як інші бачать у них різні, але взаємопов'язані поняття. Щодо структури ТЕ, ми підтримуємо більшість учених, які відносять до неї такі види економічної діяльності [7, с. 32]:

1. це діяльність, не прихована від держави, проте з низки об'єктивних та суб'єктивних причин не були оподатковані (наприклад, економічна діяльність домогосподарств, тіньовий ринок побутових послуг тощо).

2. законна економічна діяльність, проте у ході її реалізації відбувається часткове ухилення від оподаткування. Значною частиною цього виду ТЕ є злочини та зловживання у експортно-імпортних операціях. Фіктивні зовнішньоекономічні операції та фіктивне спільне підприємництво призвели до вивезення капіталу за кордон і отримання незаслужених податкових пільг. Обсяги «відтоку» тіньового капіталу за кордон у три рази перевищує обсяги наданих іноземних кредитів кредити та допомоги разом узяті [8, с. 4–5].

3. Незаконна діяльність, прихована свідомо від держави, яка включає виробництво заборонених державою продуктів (зброя, наркотики та інші нелегальні товари), проституцію, діяльність ворожок, екстрасенсів тощо. Ми категорично проти включення до цього типу тіньової економіки загальнокримінальних злочинів, таких як корупція, підробка грошей та цінних паперів, крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство. Ці злочини не мають відношення до економіки, оскільки економічна діяльність передбачає виробництво благ за допомогою праці та інших ресурсів. Відповідно, такі злочини не можуть бути регульовані економічними методами, а повинні бути

усунені державою за допомогою адміністративно-правових засобів і відповідних правоохоронних органів.

Проституція, наркобізнес, підпільне виробництво та продаж зброї фактично є економічною діяльністю, оскільки створюють блага (товари, послуги), але вони є антисоціальними, аморальними, шкідливими для здоров'я. Тому ми відносимо їх до тіньової економіки, але в цьому дослідженні (з урахуванням його податкового аспекту) не будемо їх детально аналізувати. Дійсно, держава не може регулювати такі види діяльності економічними методами, оскільки їх оподаткування означало б легалізацію, а отже, співучасть у цих ганебних проявах. Таким чином, ці антисоціальні види діяльності повинні бути об'єктом дослідження та ліквідації правоохоронними органами.

Основними чинниками, що спричиняють зростання ТЕ, є такі: високий рівень податкового навантаження та нестабільність податкового законодавства; зарегульованість підприємницької діяльності з боку держави; високий рівень інфляції та волатильність курсу гривні; нестача коштів у підприємств та криза платежів; надієва цінова політика; високий рівень економічної злочинності; корупція серед державних службовців, яка зумовлена надмірним адміністративним регулюванням і надає їм занадто широкі повноваження при ухваленні рішень; відсутність детального аналізу форм та методів тіньової економіки, її автономних механізмів саморегулювання, а також недостатній кількісний і якісний моніторинг ключових напрямів та джерел тіньової економіки [9, с. 7]; безкарність діяльності кримінальних угруповань, зрощення організованої злочинності з економічними суб'єктами, мовчазне прийняття державою легалізації кримінальних авторитетів (особливо в суспільно-політичній сфері); відсутність захисту громадян і підприємств від впливу злочинних угруповань та їхнього контролю над підприємницькою діяльністю; відсутність інвестиційних можливостей для легалізації тіньового капіталу; міжнародна інтеграція тіньового сектору та його суб'єктів; "закритий" характер

приватизації перспективних об'єктів, нехтування конкуренцією і доступом до приватизації для легального капіталу, зокрема іноземного [10, с. 4–16].

Масштаби ТЕ призвели до розробки численних методів її дослідження. Виявлення та вимірювання явища, яке свідомо приховується, є надзвичайно складним завданням. Оцінка тіньового сектору економіки – це складний і масштабний процес. Останнім часом у офіційних виданнях, науковій літературі та засобах масової інформації опубліковано велику кількість різних оцінок обсягу тіньової економіки в Україні, які варіюються від 30 до 55 % ВВП.

На сьогодні в Україні діють дві офіційні методики для оцінки масштабів ТЕ: одна розроблена Державною службою статистики України, а інша – Міністерством економіки України. Держстат розробила та регулярно застосовує власну методологію для вимірювання обсягів ТЕ в межах Програми розвитку системи національних рахунків [11, с. 50]. Основна мета цієї методики – щорічний моніторинг динаміки тіньового сектору економіки, що дає змогу оцінювати його обсяги на національному рівні. Методика Міністерства економіки України спрямована на визначення загальних масштабів ТЕ для формування стратегій економічного розвитку на рівні держави [12].

Вибір методики оцінки рівня ТЕ має великий вплив на точність розрахунків, що, у свою чергу, впливають на темпи зростання офіційної економіки. Розглянемо основні методи:

1. Метод «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги» полягає в проведенні оцінці перевищення витрат населення на споживчі товари, роботи й послуги над сукупним обсягом їх продажу легальними суб'єктами економіки. Дані про витрати домогосподарств збираються через добровільні вибіркові опитування щодо умов життя, а інформація про сукупний обсяг продажу товарів надходить зі звітності, яка є обов'язковою [13].

2. Метод оцінки ТЕ за допомогою електричного методу ґрунтується на порівнянні темпів зростання споживання суб'єктами економіки електроенергії

з темпами зростання ВВП. Передбачається, що збільшення споживання електроенергії має бути пропорційним збільшенню реального ВВП. Якщо споживання електроенергії зростає швидше, ніж ВВП, це може вказувати на використання енергії в тіньовій економіці. Однак це припущення коректне тільки за умови стабільного технологічного рівня виробництва. За впровадження енергоефективних чи енергозберігаючих заходів, різниця між змінами споживання енергії та ВВП збільшується через технічний прогрес. З 1998 року при обчисленні масштабів ТЕ використовується алгоритм, який дає можливість враховувати технологічні зміни в реальному секторі та споживання всіх видів енергоресурсів. Цей метод є непрямим і здійснюється щорічно за результатами відповідного року [13].

3. Метод оцінки рівня ТЕ за показником збитковості підприємств полягає у визначенні мінімальних і максимальних коефіцієнтів тіньової економіки як частки ВВП, що окреслюють можливі межі, в яких може знаходитися рівень тіньової економіки [13].

4. Монетарний метод оцінки рівня ТЕ ґрунтується на аналізі змін у співвідношенні між обсягами готівкових коштів і банківськими депозитами в досліджуваній період порівняно з базовим, яким визначено 1991 рік. Цей метод є непрямим.

Проте рівні тінізації економіки України, отримані за допомогою різних методик, суттєво різняться, що свідчить про наявність недоліків у методології, підходах і інформаційній базі офіційних оцінок. Незважаючи на певний прогрес у статистичному вимірюванні тіньової економіки, методологічні принципи, методичні підходи та інформаційне забезпечення оцінки тіньового сектора потребують значного покращення. Серед основних проблем варто відзначити відсутність системного підходу до вивчення цієї галузі, а також необхідність розробки інструментів для аналізу всіх етапів виробничих процесів у ТЕ.

1.2. Податкові злочини, як основне джерело тіньової економіки

Податкова система України була створена на початку 1990-х років і включає сукупність податків, зборів та інших платежів, що стягуються з юридичних та фізичних осіб на території країни. Окрім цього, існують державні позабюджетні фонди, доходи яких формуються за рахунок цільових відрахувань. Важливою тенденцією розвитку податкової системи є її криміналізація та зростання обсягів та частоти вчинення податкових злочинів. Податкова злочинність – це суспільно небезпечне явище, що охоплює порушення податкового законодавства, пов'язані з ухиленням від сплати податків та інших обов'язкових платежів. Останні роки спостерігається збільшення випадків ухилення від сплати податків. У 2023 році за статтею 212 Кримінального кодексу України «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)» було зареєстровано 697 кримінальних проваджень, підозри висунуті 41 особам, а 31 провадження було передано до суду. За статтею 212-1 «Ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» показники були дещо нижчими: у 2023 році зареєстровано 29 кримінальних проваджень, з них 15 особам вручено підозру, а стільки ж справ направлено до суду [14].

У порівнянні з іншими видами економічних злочинів, кількість офіційно зареєстрованих порушень податкового законодавства може здаватися відносно невеликою, що пояснюється складністю доведення умисності злочину, оскільки стаття 212 Кримінального кодексу України стосується «умисного ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів...» [15]. Доведення умисності є надзвичайно складним завданням.

Незважаючи на це, масштаби податкових злочинів в Україні серйозно загрожують економічній безпеці держави. Основна загроза полягає не стільки в кількості правопорушень, скільки у зростаючому впливі організованої

злочинності та корупції в сфері оподаткування. Це проявляється у збільшенні впливу кримінальних структур на комерційні банки, зовнішньоекономічну діяльність, кредитно-фінансові установи та інші ключові галузі економіки. Злочини у цій сфері мають складний і глобальний характер.

Особливо небезпечною є тенденція, коли кошти, отримані в результаті ухилення від сплати податків, використовуються для захисту цієї ж незаконної діяльності, забезпечуючи особисту безпеку та захист від контролюючих органів. Підприємства, які ведуть «подвійну бухгалтерію» та приховують реальні обсяги виробництва чи продажів, отримують значні фінансові вигоди від несплачених податків, що дає їм можливість:

- сплачувати штрафи до бюджету, зазвичай у зменшеному розмірі завдяки корупційним зв'язкам у контролюючих органах;
- надавати значні неофіційні винагороди посадовцям контролюючих органів; – забезпечувати високі заробітні плати керівництву, а також в деяких випадках оплачувати послуги номінальних власників фіктивних компаній;
- утримувати осіб, готових фізично впливати на працівників підприємства чи їхніх родичів, щоб запобігти витoku інформації про ухилення від сплати податків до правоохоронних органів [15, с. 603].

В Україні склалася така ситуація, що кримінальна економічна поведінка платників податків стала звичним елементом їхньої діяльності. Сформувалося коло юридичних і фізичних осіб, які свідомо ухиляються від сплати податків. Це підкреслює нагальну необхідність активної боротьби з такими правопорушеннями.

Основною умовою для ефективної боротьби з ухиленням від сплати податків є своєчасне та повне виявлення подібних фактів. На даний момент виявляється не більше 10 % таких випадків. Точні масштаби податкової злочинності важко оцінити через її прихованість (латентність), а також через невідповідність та непорівнюваність даних за різні періоди, що зумовлено частими змінами законодавства.

Однак приблизні обсяги прихованих доходів можна оцінювати за деякими непрямими показниками [16, с. 9]:

- значне розходження між офіційними та фактичними доходами населення;
- невідповідність між задекларованими доходами і реальними витратами окремих громадян;
- прихована зайнятість громадян;
- збільшення обігу готівкових коштів поза банківською системою;
- зростання обсягів бартерних операцій і розрахунків вексями;
- підвищення частки натуральної оплати праці;
- суттєве зниження податкових надходжень у порівнянні з аналогічним періодом минулого року;
- різке збільшення бюджетної недоїмки у порівнянні з попереднім роком;
- зростання обсягів вивезення капіталу за кордон.

Відомий експерт у сфері тіньової економіки, професор В.І. Антипов, зазначає такі причини податкових злочинів: економічні, політичні, правові, організаційні, технічні та моральні [17, с.607-612].

Економічні причини податкової злочинності:

1. Погіршення фінансового стану бізнесу та населення, що пов'язане з кризовими явищами сучасної української економіки: спад виробництва, зниження дохідного потенціалу, перетік гривневої маси в накопичення іноземної валюти, виведення капіталу за кордон. Фінансові труднощі підприємців часто стимулюють до вчинення податкових злочинів. Платник податків порівнює вигоду від ухилення і можливі наслідки. Якщо ухилення виявляється більш вигідним, підприємець не сплачуватиме податки.

2. Економічні причини, пов'язані з особливостями податкової політики та системи. Основним фактором є надмірне податкове навантаження на платників.

Зростання податкового навантаження зумовлене низкою факторів, серед яких можна виокремити такі:

- Нездатність держави ефективно контролювати бюджетні видатки. Постійне збільшення витрат змушує державу підвищувати рівень оподаткування, що призводить до збільшення податкового тягаря. Надмірне податкове навантаження є однією з ключових причин масового ухилення від сплати податків. За оцінками експертів, рівень оподаткування в Україні є одним із найвищих у світі.

- Надання податкових пільг, особливо на місцевому рівні, якими користується обмежене коло підприємств. Внаслідок цього недоотримані суми перекладаються на інших платників податків.

- Функціонування зон із пільговим оподаткуванням на території України. Офшорна діяльність у країні часто супроводжується порушеннями податкового законодавства. Таким чином, важливим криміногенним фактором є неефективність податкової політики, яка в основному орієнтована на фіскальні, а не стимулювальні функції.

Відсутність законних можливостей для забезпечення конкурентоспроможності в багатьох сферах бізнесу призводить до того, що ухилення від сплати податків стало суттєвим чинником конкурентної переваги. Вхід нових компаній на ринки певних товарів значно ускладнений або навіть неможливий без використання різних схем ухилення від податків, що базуються на ігноруванні готівкового обороту. Висока конкуренція часто призводить до зниження цін нижче рівня, достатнього для покриття всіх витрат на легальне ведення бізнесу.

Політичні причини також впливають на ухилення від оподаткування і стосуються регуляторної функції податків, за допомогою якої держава реалізує соціально-економічну політику. Особи, на яких націлена така політика, через невиконання податкового законодавства фактично чинять опір владі. Рівень податкової дисципліни залежить від загальної політичної ситуації в країні. У

періоди політичної кризи в Україні спостерігається помітне зниження рівня сплати податків через масове ухилення підприємців від оподаткування.

Правові причини. Найважливішим фактором у цій групі є недосконалість та волатильність змін податкового законодавства. Нормативно-правова база в сфері оподаткування до 2010 р. складалася з великої кількості інформативних актів, серед котрих закони, укази, постанови, інструкції та роз'яснення. Значна кількість нормативних документів стала причиною несумісності багатьох податкових норм. Окремі положення податкового законодавства були сформульовані неясно, що часто спричиняло випадки їх подвійного трактування. Після прийняття Податкового кодексу України ця проблема мала бути остаточно вирішена, але труднощі знову виникають через часті зміни в чинному податковому законодавстві. Очікування підвищення оподаткування змушує підприємців завчасно занижувати свої податкові зобов'язання. До правових причин також відноситься недосконалість деяких податкових механізмів (сукупність правових норм, що визначають порядок нарахування і сплати конкретного податку), які можуть суттєво варіюватися в залежності від об'єкта оподаткування. Найбільш уразливим є механізм обчислення та сплати податку на додану вартість. Переважання злочинів, пов'язаних із цим податком, зумовлено наявністю ряду винятків і пільг, які використовуються незаконно. Набагато менше приховують майнові податки (податки на землю та нерухомість, єдиний податок), оскільки приховати об'єкти нерухомості є складніше.

Організаційні причини. Ця категорія включає в себе проблеми, що виникають в результаті недостатньої взаємодії між податковими органами та іншими контролюючими і правоохоронними структурами [18]. Однією з організаційних причин, зумовлених недоліками процесуального законодавства, є брак узгоджених дій між органами попереднього слідства та господарськими судами. Часто процес розслідування кримінальних справ щодо податкових злочинів супроводжується позовами, ініційованими платниками податків. Коли платник податків звертається до господарського

суду з проханням визнати рішення за актом перевірки недійсним після відкриття кримінальної справи, це ускладнює розслідування. Порушення податкового законодавства, як правило, розглядаються в господарському суді ще до того, як слідчі органи вирішують свої питання. Якщо позов підприємця буде задоволений, то подальше розслідування справи щодо умисного ухилення від сплати податків стає ускладненим. Зазвичай господарські суди не враховують, що порушення податкового законодавства вже розслідується в рамках кримінального процесу, і ухвалюють рішення, не беручи до уваги результати цього розслідування.

На сьогодні порушення податкового законодавства все частіше асоціюються із зовнішньоекономічною діяльністю підприємств. У цій галузі спостерігається низький рівень міжнародного співробітництва, а також брак угод про співпрацю з фіскальними органами багатьох країн, що ускладнює розслідування випадків ухилення від сплати міжнародних податків.

Технічні причини. До цієї категорії входять недоліки в формах і методах податкового контролю. Часто трапляються випадки, коли податкові органи накладають надмірні штрафи, незаконно притягують до адміністративної відповідальності, порушують процедуру адміністративного провадження, а також створюють умови для безкарності правопорушників. Іноді документальні та камеральні перевірки виконуються поверхнево, а їхні результати оформлюються неналежним чином. Розбіжності та заперечення платників податків розглядаються недостатньо ретельно і об'єктивно.

Однією з технічних причин ухилення від сплати податків є недоліки в застосуванні контрольно-касових апаратів під час грошових розрахунків з населенням. Багато касових апаратів є застарілими і не відповідають сучасним вимогам контролю за повнотою фактично отриманої виручки та обчислення податків у сфері торгівлі та послуг. При цьому навіть сучасні касові машини з фіскальною пам'яттю часто демонструють випадки неповного відображення грошової виручки.

Морально-психологічні причини. Цей комплекс чинників, що сприяють податковій злочинності, охоплює три основні аспекти:

- негативне сприйняття діючої податкової системи (жорсткі податкові вимоги часто не заохочують виробників, а навпаки, змушують їх приховувати доходи та уникати сплати податків);
- низький рівень правової свідомості;
- корислива мотивація.

Корислива мотивація відіграє ключову роль. Частина податкових злочинів відбувається внаслідок корпоративних або групових інтересів. Відомі випадки, коли приховані від оподаткування кошти використовувалися керівниками підприємств для розвитку виробництва, погашення кредитів або виплати зарплат. Це свідчить про прагнення поліпшити фінансовий стан компанії та її працівників, особливо в умовах явної або прихованої загрози безробіття чи затримок з виплатою заробітної плати.

До причин, зазначених професором Антиповим, варто додати ще одну, що останнім часом в Україні набуває чи не вирішального значення. Це проникнення організованої злочинності в економіку та встановлення контролю над нею. Саме з цим фактором пов'язане зростання приховування доходів у великих та особливо великих масштабах. Цей чинник робить податкову злочинність самовідтворювальною системою: доходи від ухилення від сплати податків стають джерелом розвитку організованої злочинності та корупції, які, в свою чергу, сприяють подальшому зростанню податкових правопорушень. Якщо цей циклічний процес не зупинити вчасно, він може перетворитися на потужну та невідворотну загрозу для економіки країни, подібно до того, як снігова лавина знищує все живе на своєму шляху.

В Україні поки що не забезпечений принцип невідворотності покарання за податкові злочини. Це пояснюється тим, що приховування доходів не асоціюється з тяжкими злочинами, які завдають шкоди економічній безпеці держави. Судова практика у справах про податкові злочини відзначається

лібералізмом, особливо в питаннях призначення покарання та відшкодування збитків.

Умисне ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів у значних обсягах карається штрафом у межах від п'яти до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися конкретною діяльністю на термін до трьох років. Якщо ті ж самі дії здійснюються за попередньою змовою групи осіб або призводять до фактичного ненадходження значних сум до бюджету чи державних цільових фондів, штраф становитиме від десяти до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а також може призвести до позбавлення права займати певні посади чи вести певну діяльність на строк до трьох років. У разі, якщо такі дії вчиняє особа, яка вже має судимість за подібні правопорушення, або якщо вони спричинили ненадходження до бюджету в особливо великих розмірах, передбачено штраф у межах від п'ятнадцяти до двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на термін до трьох років, а також конфіскацією майна.

Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо до моменту притягнення до відповідальності сплатила податки, збори та інші обов'язкові платежі, а також відшкодувала шкоду, завдану державі через їх несвоєчасну сплату (включаючи фінансові санкції та пеню) [15].

На нашу думку, податкова злочинність становить навіть більшу суспільну небезпеку, ніж загальнокримінальна, оскільки її наслідки впливають не лише на окремих громадян, а на всю спільноту, знижуючи бюджетні доходи. Саме тому в багатьох економічно розвинених країнах податкові злочини вважаються серйозними правопорушеннями і караються надзвичайно суворо. В Україні ж, навпаки, кримінальна відповідальність за податкову злочинність є мінімальною, а кримінальні справи не порушуються, якщо платник сплачує податковий борг: його вважають таким, що розкаявся.

При цьому відомо понад двісті способів ухилення від сплати податків. Весь спектр податкових злочинів і методів їх вчинення можна класифікувати на такі групи та види: повне або часткове невідображення результатів фінансово-господарської діяльності підприємства у бухгалтерських документах (наприклад, здійснення угод без документального оформлення, неоприбуткування товарно-матеріальних цінностей та грошової виручки).

1.3. Теоретичні аспекти податкового регулювання економіки

Стратегічними завданнями розвитку соціально-економічної системи нашої країни є перехід повоєнне відновлення національної економіки у інноваційний спосіб; зменшення соціальної нерівності та подолання бідності; сприяння формуванню середнього класу; інтеграція національної економіки в світову економіку тощо. Для досягнення цих цілей необхідно використовувати ефективні інструменти державного регулювання економіки, зокрема через реалізацію державної економічної політики, важливим елементом якої є податкова політика.

Серед недоліків існуючих наукових підходів до розуміння економічної сутності податкового регулювання є те, що більшість дослідників розглядають податкову політику та податкове регулювання окремо від загальноекономічних заходів, що впливають на соціально-економічні процеси в країні. Крім того, наукові підходи як вітчизняних, так і закордонних вчених недостатньо враховують специфіку реалізації податкової політики в умовах ведення військових дій, що знижує ефективність податкового регулювання. Чітке визначення теоретичних засад оподаткування в контексті фінансового регулювання економіки з урахуванням сучасних умов дозволить більш ефективно відбирати і застосовувати державні регуляторні заходи.

Податкова політика є діяльністю держави, яка формується під впливом політичних факторів і об'єктивних вимог, що необхідні для досягнення певних економічних показників. Вона охоплює встановлення та стягнення податків і зборів (обов'язкових платежів), щоб забезпечити стабільну фінансову основу для виконання державних функцій. Податкова політика є винятковим правом держави, яке реалізується через систему уповноважених органів державної влади та місцевого самоврядування, відповідно до цілей і завдань соціально-економічного розвитку. Сутність, структура і роль системи оподаткування в економіці країни визначаються цілями податкової політики. Її реалізація можлива завдяки існуванню суспільно-економічних інститутів, зокрема фіскальних. До інститутів податкового регулювання соціально-економічного розвитку належать законодавчо визначені форми організації взаємодії між державою та платниками податків, а також державні органи та органи місцевого самоврядування, що мають необхідні повноваження для реалізації податкової політики.

Інститути податкового регулювання економіки поділяються на такі категорії: формальні та неформальні. Формальні інструменти податкового регулювання – це процедури та правила поведінки для платників податків і органів влади, закріплені законодавством. Сюди входять органи державної влади та місцевого самоврядування, які забезпечують необхідний обсяг фінансових ресурсів для держави та реалізують державну податкову політику. Неформальні інструменти – це податкова культура і менталітет платників податків, які формуються в процесі розвитку держави та її інститутів.

О. Вільямсон описує інститути як піраміду, де формальні інститути утворюють основу, а неформальні – верхівку. Таким чином, зміни в неформальних інститутах можуть впливати на функціонування формальних інститутів податкового регулювання, і навпаки. Формальні інститути можна змінювати більш оперативно, тоді як неформальні формуються і змінюються протягом тривалого часу [19].

Основні завдання податкового регулювання включають:

1. формування централізованих бюджетних і позабюджетних фондів шляхом мобілізації податкових надходжень;
2. розробку програм (як короткострокових, так і довгострокових) для забезпечення надходжень податків;
3. визначення принципів формування та обліку бази оподаткування;
4. точне визначення бази оподаткування як ключового елемента механізму обчислення податків;
5. контроль за податковими надходженнями від фізичних і юридичних осіб, а також притягнення до відповідальності тих, хто ухиляється від сплати податків.

Ефективність податкового регулювання з позиції верхнього рівня держави можна оцінювати за такими критеріями, як зростання економіки та обсягів доходів бюджету, поліпшення фінансових результатів підприємств, динаміка інвестиційної діяльності, вирівнювання рівня розвитку регіонів і поліпшення добробуту громадян.

Система податкового регулювання базується на методах і способах регулювання, серед яких: відстрочка податкових платежів, інвестиційний податковий кредит, податкові канікули, податкова амністія, податкові відрахування, вибір і встановлення податкових ставок, а також міжнародні угоди про уникнення подвійного оподаткування [20].

У економічній літературі розрізняють два основні рівні податкового регулювання: макрорівень і мікрорівень. На макрорівні до важливих завдань податкового регулювання відносяться: регулювання попиту та пропозиції, формування раціонального співвідношення між накопиченням і споживанням, вплив на темпи інфляції, формування оптимальної галузевої структури, стимулювання інвестицій, підтримка інноваційної діяльності, забезпечення ринку соціально важливими товарами і послугами, а також прискорений розвиток депресивних регіонів.

Основні підходи до регулювання оподаткування в Україні на макрорівні визначені податковим законодавством, яке включає Податковий кодекс України

та інші нормативно-правові акти в сфері оподаткування. На мікрорівні податкове регулювання має специфічний характер і є важливим елементом фінансового менеджменту підприємств, який слід враховувати при організації їх фінансових справ. Реалізація податкового регулювання на цьому рівні відбувається через коригування податкового навантаження на конкретних платників, що відповідає наступним критеріям:

- підвищення зацікавленості у розвитку підприємницької діяльності населення;
- розширення обсягів діяльності та розвиток конкурентного середовища;
- стимулювання раціонального використання ресурсів;
- зацікавленість підприємств у інноваційному розвитку;
- обмеження виробництва товарів, у збільшенні споживання яких держава не зацікавлена, тощо.

Таким чином, активне використання податкового регулювання може призвести до спотворення ринкових механізмів, створення нерівних умов конкуренції та невиправданих переваг для окремих платників. Тому важливо забезпечити рівність умов для всіх суб'єктів господарювання. Податкове регулювання є складним і неоднозначним процесом. Тому важливе значення має точне визначення та правильне застосування принципів податкового регулювання. Принцип наукової обґрунтованості є одним з основних принципів державного регулювання і передбачає врахування об'єктивних економічних законів, реалій економічного, політичного і соціального життя суспільства, а також національних особливостей.

Принцип узгодження інтересів є основоположним у податковому регулюванні, оскільки вплив податкової політики на соціально-економічні процеси здійснюється через взаємодію учасників податкових правовідносин.

Принцип системності відображає складний і динамічний характер національної економіки, яка складається з різних рівнів та елементів.

Принцип комплексності підкреслює, що податкове регулювання не є єдиним інструментом соціально-економічної політики держави і має

використовуватись у поєднанні з іншими прямими та непрямими методами регулювання.

Принцип пріоритетності вимагає чіткого визначення пріоритетів у податковому регулюванні.

Принцип раціонального поєднання стратегічних і тактичних підходів вимагає інтеграції довгострокових і короткострокових цілей.

Принцип адаптації полягає в необхідності коригування державного впливу на соціально-економічні процеси у відповідь на зміни внутрішніх і зовнішніх умов, що базується на постійному аналізі ефективності податкових заходів.

Принцип безперервності означає, що хоча податкове регулювання реалізується через окремі, обмежені в часі механізми, його процес залишається безперервним.

Дотримання цих принципів сприяє максимально ефективній реалізації регуляторного потенціалу податкової системи. Податкове регулювання є складовою частиною державної податкової політики, що включає не лише забезпечення бюджетних надходжень для покриття державних витрат, але й захист інтересів платників податків і створення умов для загального зростання добробуту країни. Зміни в економічній ситуації країни вимагають постійної модифікації податкового регулювання, яке особливо важливе в умовах ринкової економіки як один із основних методів непрямого регулювання.

Висновки до розділу 1

Тіньова економіка становить значну загрозу для розвитку економіки. Цей сектор підриває довіру до державних інститутів, збільшує податковий тягар на легальний бізнес, зменшує доходи бюджету та негативно впливає на рівень соціального забезпечення. Серед дослідників немає єдиного консенсусу щодо визначення поняття «тіньова економіка». Оскільки вона проникає в різні сфери суспільного життя, існують численні підходи до її трактування: статистичний, юридичний, моральний, податковий, соціологічний, кримінологічний та інші. Для оцінювання рівня тіньової економіки застосовуються різноманітні методи, включаючи фінансовий, монетарний, електронний, метод оцінки збитковості підприємств та метод «витрати населення – роздрібний товарообіг».

Податкова злочинність є суспільно небезпечним соціально-правовим явищем, яке охоплює різноманітні злочини, пов'язані зі стягуванням податків та інших обов'язкових платежів. Експерти в області тіньової економіки виділяють кілька причин, що сприяють виникненню податкових злочинів: економічні, політичні, правові, організаційні, технічні та моральні фактори. Крім того, до цього списку варто додати ще одну важливу причину — вплив організованої злочинності, яка проникає в економічну сферу та встановлює над нею контроль.

У політиці детінізації податковому регулюванню надається значна увага. Виконання регуляторної функції податків сприяє легалізації великої частини економічної діяльності, яка залишається в тіні. Основними інструментами податкового регулювання є: склад і структура податкової системи, рівень податкового навантаження, впровадження спеціальних податкових режимів, а також визначення об'єкта та бази оподаткування, платників податків і ставок податків тощо.

РОЗДІЛ 2.

РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПОДАТКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Оцінка масштабів тіньової економіки та її фіскальних наслідків

Сучасна податкова система України має значний вплив на формування економічної та соціальної політики держави. Вона є ключовим інструментом фіскальної політики, що впливає на розподіл фінансових ресурсів, може стимулювати або, навпаки, стримувати економічну активність бізнесу, а також формує доходи бюджету. Проблеми в існуючій податковій системі створюють економічні виклики, сприяють розвитку тіньової економіки та погіршують соціально-економічне становище населення.

З огляду на важкі умови військової агресії з боку росії, глобальну конкуренцію та необхідність фінансової стабільності, вдосконалення податкової системи є важливим завданням для майбутнього розвитку України. Україна входить до числа країн із найскладнішими та непривабливими податковими системами. У рейтингу «Tax Hells Index 2023», складеному американським фондом «1841», Україна посідає четверте місце. Варто зазначити, що цей рейтинг базується на даних 2021 року, тобто до початку війни та введення воєнного стану в країні. Таким чином, цей рейтинг вказує на серйозні проблеми, з якими зіштовхується бізнес і інвестори під час процесу оподаткування.

Податкові надходження відіграють ключову роль у формуванні державного бюджету та забезпеченні фінансової стабільності країни. Останні роки спостерігалися значні зміни в частці податкових надходжень у загальному доході бюджету. У 2019 р. вони становили 80,12% від загального обсягу доходів, проте у 2020 р. частка знизилася до 79,1%, а в 2021 р. зросла до 85,37%. Однак, у 2022 та 2023 роках частка податкових надходжень різко впала

до 53,14% і 45,04% відповідно. Таке суттєве зниження пояснюється насамперед війною з росією. На рис. 2.1 показана динаміка доходів бюджету, податкових і неподаткових надходжень за останні п'ять років.

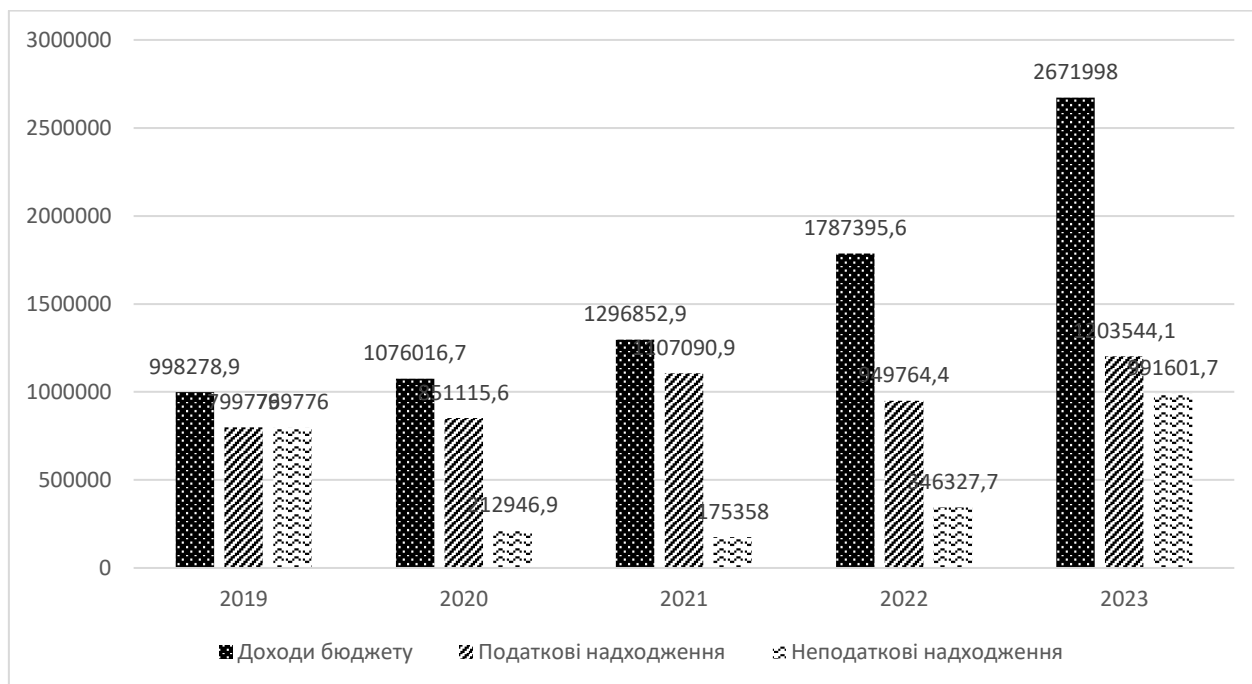


Рис. 2.1. Податкові та неподаткові надходження державного бюджету України упродовж 2019-2023 рр., млн. грн.

Джерело: [28]

Отже, можна зробити висновок, що в 2019-2021 рр. податкові надходження формували в середньому 80% державного бюджету України. Однак, ця частка все ще недостатня, оскільки за європейськими стандартами неподаткові доходи повинні становити не більше 5% у структурі бюджету. Після початку повномасштабної війни структура державних доходів значно змінилася, і в 2023 р. неподаткові надходження майже зрівнялися з податковими, досягнувши 45%.

В таблиці 2.1 представлено обсяг податкових надходжень державного бюджету. У структурі доходів Державного бюджету України у 2023 році домінували непрямі податки (ПДВ, акцизи, податки на міжнародну торгівлю та зовнішньоекономічні операції), які склали 65,6% від усіх податкових надходжень. Найбільшу частку з них займав ПДВ – 48,2%. Частка прямих

податків становила 34,4%, серед яких основними були податок на доходи фізичних осіб – 17,2% і податок на прибуток підприємств – 12,0%.

Таблиця 2.1

Склад податкових надходжень державного бюджету України упродовж
2019-2023 рр., млн. грн.

Показники	Роки					Абсолютне відхилення 2023 р. до 2019 р.
	2019	2020	2021	2022	2023	
Податки на доходи, прибуток та збільшення ринкової вартості	217040,4	225976,3	285307	265477,1	350781,9	133742
Рентна плата та плата за використання інших природних ресурсів	6746,9	52475,7	80749,4	85365	60327,7	53580,8
Внутрішні податки на товари та послуги	502048,1	538896,2	698940,4	569353,8	748143,9	246096
Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції	30086	30460,5	38177,2	26246	40559,4	10473,4
Інші податки та збори	3855	3306,2	3916,5	3322,4	3731,1	-123,9
Всього	799776	851115,6	1107090,9	949764,4	1203544,1	403768

Джерело: складено автором за даними [25]

Таким чином, попри складні економічні та політичні умови, а також трансформаційні процеси в Україні, за аналізований період спостерігається тенденція до зростання частки прямих податків у податковій системі, що відповідає практиці розвинених країн. Крім того, загальні податкові надходження зростали, за винятком надходжень від рентної плати та плати за використання природних ресурсів, які помітно скоротилися. Однак, навіть зі зростанням податкових надходжень, податкова система України має значні недоліки та прогалини.

Варто відзначити, що система оподаткування в Україні формувалася протягом тривалого часу, проте вона все ще є незавершеною і недосконалою.

Постійні зміни та доповнення до законодавства часто призводять до ще більшої неузгодженості й суперечностей у сучасній податковій системі.

Тіньова економіка в Україні становить одну з ключових загроз для розвитку конкурентоспроможності країни, підвищення соціальних стандартів життя населення та відволікає ресурси для ефективного фінансування оборони країни та її повоєнного відновлення. Вона свідчить про значну криміналізацію економічних відносин, високий рівень корупції в органах державної влади та низьку правову і податкову культуру як підприємств, так і громадян.

Згідно з інформацією Міністерства економічного розвитку і торгівлі, в період з 2014-2023 рр. рівень тіньової економіки України в середньому сягав близько 32% ВВП. Проаналізуємо розміри тіньової економіки в Україні та динаміку їхніх змін (див. рис. 2.2).

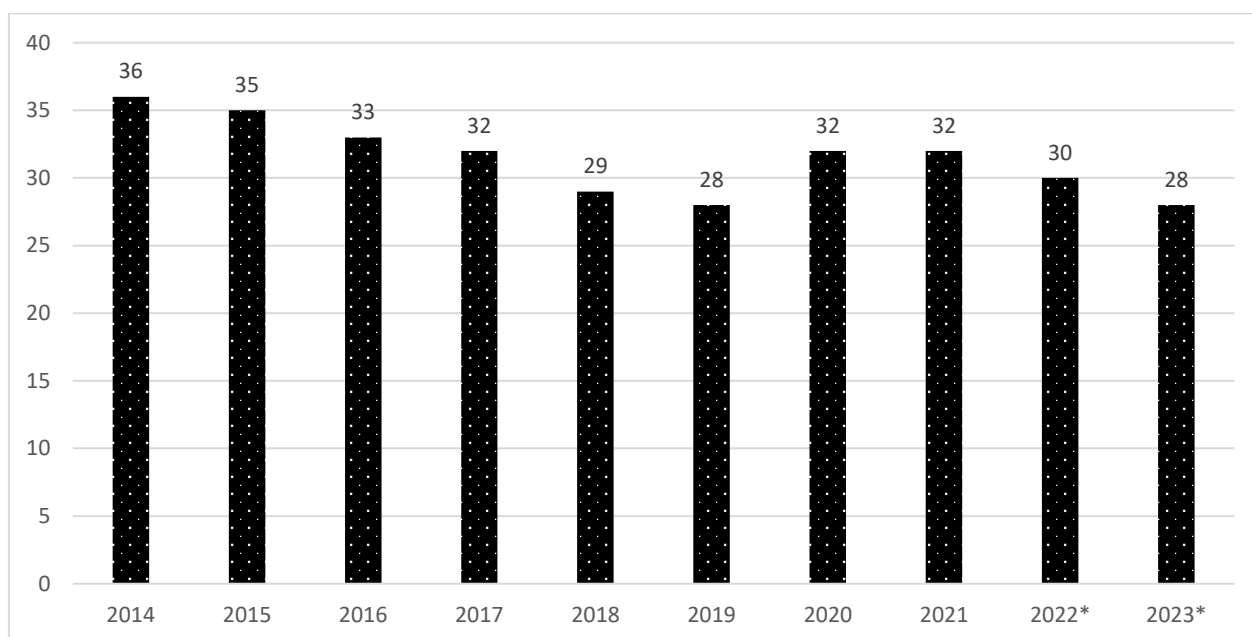


Рис. 2.2. Рівень тіньової економіки в Україні упродовж 2014-2023 рр., % ВВП

Джерело: [21] та [22]*дані з неофіційного джерела

Значний рівень тіньової економіки суттєво скорочує загальну податкову базу, через що бюджет країни щорічно втрачав значні фінансові ресурси. Водночас, легалізація принаймні половини цих тіньових доходів могла б легко компенсувати дефіцит Зведеного бюджету та навіть збільшити державні витрати. Це дозволило б уникнути необхідності залучати прямі позики та

сприяло б зменшенню державного боргу. Збалансований бюджет полегшив би подолання внутрішньої економічної кризи та стримав би повоєнному відновленню країни.

З фіскальної точки зору, тіньова економіка є серйозною проблемою для країни, оскільки доходи суб'єктів цього сектору не відображаються на загальнонаціональному рівні і, відповідно, не обкладаються податками. Господарюючі суб'єкти уникають сплати податків різними методами: задіюючи корупційні зв'язки в контролюючих органах, розробляючи фіктивні схеми, реєструючи бізнес в офшорних зонах тощо. Ухилення від податків призводить до зменшення бюджетних надходжень, що негативно позначається на економіці країни в цілому. Приховування доходів та уникнення сплати податків мають значні макроекономічні наслідки.

Несплачені податки перетворюються на тіньові інвестиційні потоки, сприяючи розширенню тіньового сектору, що включає неофіційну зайнятість, приховані доходи і тіньові товарообіги. Зростання ухилення від податків як з боку фізичних, так і юридичних осіб поглиблює проблему. Хоча певні групи населення можуть тимчасово отримати вигоду, загалом це підриває економіку країни. У довгостроковій перспективі навіть ті, хто скористався ухиленням, можуть опинитися серед постраждалих. Ці негативні наслідки тіньової економіки також помітні в Україні, що відображається у макроекономічних показниках.

Тіньова економіка призводить до викривлення ключових макроекономічних показників та неправильного відображення даних в офіційній статистиці, що знижує ефективність макроекономічного регулювання та управлінських рішень як на рівні компаній, так і на державному рівні. Відсутність точних даних про структуру, масштаби та розвиток тіньового сектора може призвести до серйозних помилок у прийнятті рішень. Якщо тіньовий сектор економіки зростає швидше, ніж офіційна економіка, а реальні статистичні дані відсутні, це може спричинити неадекватне застосування стримувальної політики, яка, замість необхідних

Таблиця 2.2

Основні макроекономічні показники України упродовж 2014-2023 рр.

Показники	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.
Рівень тіньової економіки,% ВВП	36	35	33	32	29	28	32	32	30	28
ВВП, млрд. грн.	1567	1979	2383	2983	3559	3974	4194	5460	5191	6537
Обсяг податкових надходжень, млрд грн.	280	409	504	627	754	800	851	1107	950	1204
Обсяг дефіциту/ профіциту державного бюджету, млрд грн. (+/-)	-78	-45	-70	-48	-59	-78	-217	-197	-914	-1333
Індекс споживчих цін, %	125	143	112	114	110	104	105	110	127	105
Прямий державний борг, млрд грн	1100	1572	1930	2141	2169	1998	2551	2671	4071	5519

Джерело: [23]

заходів, збільшить грошову масу й попит. Така політика може призвести до економічного «перегріву» та інфляції.

Якщо тіньовий сектор враховано неправильно, державна політика зайнятості може постраждати, оскільки люди, зайняті в тішовій економіці, вважаються безробітними в офіційній статистиці, що призводить до завищеного рівня безробіття. Це схоже на попередню ситуацію, де помилкова оцінка сприяє ухваленню експансіоністської фіскальної політики, яка може бути недоречною і призвести до браку робочої сили та інфляції. Відсутність даних про занижені ціни на товари та послуги тішової економіки може також спотворити реальну інфляцію. Помилки при розробці економічної політики можуть виникати через некоректну оцінку тішового сектора: неконтрольований рух капіталів і товарів через кордон спотворює платіжний баланс, ігнорує внесок тішової економіки, що призводить до зниження ВВП і підвищення податкового тиску на легальні підприємства.

Великий тішовий сектор деформує економічну структуру, підвищує інвестиційні ризики та знижує загальну інвестиційну активність, що сповільнює інновації та розвиток економіки. Країни з великим тішовим сектором, як правило, орієнтовані на експорт сировини, через нелегальний вивіз стратегічних ресурсів. Тішова діяльність здебільшого концентрується в сферах торгівлі та фінансових операцій, оскільки вони є високо прибутковими й мають багато схем для ухилення від податків. Це гальмує розвиток реального виробництва і стимулює зазначені галузі. Тішова економіка також негативно впливає на конкуренцію, коли нелегальні підприємства завдають шкоди офіційним, що знижує рівень виробництва та якості товарів і послуг у країні.

Значні масштаби тішової економіки призвели до спотворення структури споживання, оскільки стимулюються галузі, що обслуговують населення з надприбутками, здобутими в нелегальному секторі. Це впливає на попит, викликаючи зміни в галузевій структурі економіки, де зростає попит на предмети розкоші та послуги, що задовольняють деструктивні потреби. За даними Міністерства економічного розвитку, тішова економіка становить

близько 30% ВВП і зосереджена переважно у великих корпораціях, що діють через неформальні зв'язки з владою. Це зближує Україну з країнами СНД, але відрізняє від країн, де тіньова економіка розвивається в секторі малого бізнесу. Основними елементами тіньової економіки є ухилення від податків, зокрема приховування доходів, працівників і зарплат, що часто виплачуються «в конвертах».

Таким чином, через значну частку тіньової економіки державний бюджет втрачає млрд дол. США. Вважаємо, що для досягнення цілей дослідження слід додатково оцінити податкові витрати, які можуть виникати внаслідок діяльності та розвитку тіньового сектору економіки.

Отже, спершу необхідно визначити податкову ставку – індекс, що демонструє перерозподіл частини ВВП центральних фондів шляхом використання податкових активів [24]. Ця ставка, розрахована за певною формулою, відображає реальний фінансовий тягар у країні.

$$ПК = \frac{ПН}{ВВП_{под}}, \quad (2.1)$$

де ПК – податковий коефіцієнт,

ПН – обсяг податкових надходжень,

Д – надходження до фондів державного страхування, млн грн.,

ВВП_{под} – обсяг офіційно оподаткованого ВВП, млн грн.

Податковий коефіцієнт слугуватиме для обчислення національних податкових втрат, включаючи збитки зведеного бюджету та фондів обов'язкового соціального страхування:

$$СП = \frac{ВВП * ТЕ}{100} * ПК, \quad (2.2)$$

Де СП – рівень податкових втрат,

ТЕ – рівень тіньової економіки.

Проведемо розрахунок податкових втрат від існування тіньової економіки в Україні упродовж 2014-2023 рр. (таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Основні макроекономічні показники України упродовж 2014-2023 рр.

Показники	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.
ВВП, млрд. грн.	1567	1979	2383	2983	3559	3974	4194	5460	5191	6537
Рівень тіньової економіки,% ВВП	36	35	33	32	29	28	32	32	30	28
Обсяг тіньової економіки, млн.грн.	564,12	692,65	786,39	954,56	1032,1	1112,7	1342,1	1747,2	1557,3	1830,4
Обсяг податкових надходжень, млрд грн.	280	409	504	627	754	800	851	1107	950	1204
Податковий коефіцієнт	0,18	0,21	0,21	0,21	0,21	0,20	0,20	0,20	0,18	0,18
Податкові втрати консолідованого бюджету, млн грн.	100,8	143,15	166,32	200,64	218,66	224	272,32	354,24	285	337,12
Податкові витрати консолідованого бюджету, % від ВВП	6,43	7,23	6,98	6,73	6,14	5,64	6,49	6,49	5,49	5,16

Джерело: [23]

Отже, можна стверджувати, що високий рівень тіньової економіки та суттєві податкові втрати, які виникають внаслідок її існування, призвели до зменшення фіскальних можливостей держави і спричинили бюджетний дефіцит, що спостерігається в Україні. Наприклад, якщо розглянути ВВП 2023 року, який становив 6537 млрд грн, необхідно заповнити дефіцит у 1333 млрд грн. Це можна зробити шляхом зменшення тіньової економіки на 72,8% до 7,6% ВВП, що дозволить легалізувати підприємства та підприємців, які ухиляються від податків через нелегальні операції, і таким чином вивільнити додаткові фінансові ресурси.

Таким чином, тіньова економіка суттєво спотворює фінансову систему України, гальмуючи її розвиток і ускладнюючи виконання державою своїх фінансових зобов'язань перед суспільством.

На наш погляд, сучасна податкова система України має численні недоліки, які платники податків використовують для ухилення від сплати податків.

Серед практичних заходів, які були реалізовані в інших країнах і можуть бути застосовані в Україні для зменшення тінізації економіки, можна відзначити:

- посилення вимог до оподаткування у секторах із високим рівнем тіньової економіки (Канада, США, Великобританія, Швеція);
- публікацію списків основних боржників із податків, політика «naming and shaming» (Великобританія);
- розробку індикаторів для галузей, що відображають взаємозв'язок між витратами та виробництвом (Австралія);
- обов'язкове ведення реєстру працівників, що включає особисті дані, робочий час, вид діяльності та назву організації (Швеція);
- накладання штрафів на платників податків, які раніше були звинувачені в ухиленні від оподаткування (Великобританія).

Проблема тіньової економіки є глобальною, але в європейському контексті Україна займає провідні позиції. Тому ми вважаємо, що відновлення

економіки держави можливе лише за умови виходу з тіні, що має стати основним пріоритетом державної політики.

2.2. Аналіз застосування заходів податкового регулювання

Однією з ключових причин високого рівня тіньової економіки вважається неефективність податкової системи. До проблем фіскальної сфери вітчизняної економіки можна віднести великий рівень податкового навантаження, часті зміни та неузгодженість податкового законодавства, складнощі в адмініструванні податків, високий рівень податкового боргу, ухилення від сплати податків та інші питання. Розглянемо ці проблеми детальніше та проаналізуємо заходи податкового регулювання, які були застосовані.

Тінізація фінансових потоків є складним і багатогранним явищем, тому боротьба з нею повинна бути комплексною. Завдяки координації зусиль законодавчих органів, державних служб, громадськості (ЗМІ, громадських організацій тощо) та створенню ефективної нормативно-правової бази можна досягти успіху в цій боротьбі. Ключову роль у подоланні фінансових тіньових потоків відіграють державні служби. Вони відповідають за моніторинг ситуації, пов'язаної з тіньовою економікою, розробляють фінансову політику, спрямовану на її ліквідацію, а також формують і реалізують методи та механізми для цього, приймаючи відповідні закони.

В Україні питання підвищення ефективності адміністративної структури досі залишається недостатньо дослідженим. Значні роботи в цій сфері здійснив видатний український економіст В. Піхоцький, який вивчав вдосконалення державного фінансового контролю з метою підвищення ефективності накопичення коштів у Державному бюджеті [26]. Практика свідчить, що в умовах змін економічної та політичної ситуації в країні за останні роки ці рекомендації потребують доопрацювання. Для оцінки ефективності діяльності

адміністративних структур у боротьбі з тіньовими фінансовими потоками капіталу ми проаналізували, які державні органи в Україні відповідають за управління боротьбою з тіньовою економікою (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Державні установи, відповідальні за адміністрування процесів
детінізації економіки в Україні

Державний орган	Повноваження у сфері детінізації
Верховна рада України	Розробка законів та норм для детінізації економіки, протидії корупції
Кабінет міністрів України	Розробка підзаконних актів та стандартів у сфері детінізації економіки
Національний банк України	Протидія незаконній економічній діяльності у банківській сфері
Державна податкова служба України	Контроль за платою податків та заходи для ліквідації тіньової економіки
Державна служба фінансового моніторингу України	Контроль за дотриманням законів, постанов, розпоряджень у сфері детінізації економіки

Джерело: складено автором

Високий рівень тінізації економіки в Україні вказує на недоліки в діяльності державних органів, спрямованих на боротьбу з тіньовою економікою. Державна податкова служба України також має свої недоліки. Основна частина тіньових коштів зосереджена в секторі оподаткування.

Однією з найсуттєвіших проблем вітчизняної податкової системи, на нашу думку, є нестабільність і недосконалість податкового законодавства. Хоча в Україні існує один кодифікований нормативний акт – Податковий кодекс України (ПКУ), питання оподаткування регулюються також численними підзаконними актами, указами Президента, постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів. Крім того, виникають розбіжності та неоднозначності в тлумаченні окремих положень законів і підзаконних актів. Це негативно впливає на виконання податкових зобов'язань платниками, а також ускладнює роботу працівників податкової служби, що, в свою чергу, знижує привабливість вітчизняної економіки для іноземних інвесторів, чий інвестиції є вкрай необхідними в умовах економічних криз і нестачі фінансових ресурсів.

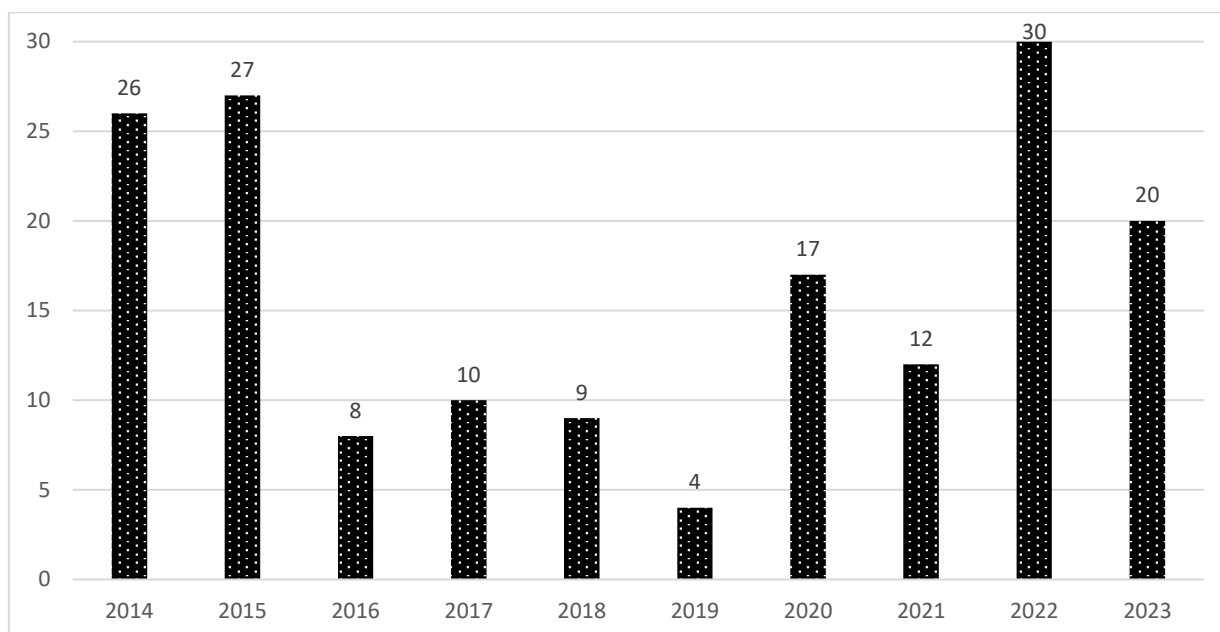


Рис. 2.3. Кількість внесених змін до податкового кодексу України упродовж 2014-2023 рр., одиниць

Джерело: складено автором за [27]

Крім того, положення Податкового кодексу України не повністю вирішують питання створення високоефективної податкової системи, що підтверджується численними змінами та доповненнями до нього. Протягом останніх 10 років (у період з 2014-2023 рр.) до ПКУ було внесено 163 поправки. Як видно з рис. 2.2, практика змінення законодавства за цей період залишається досить стабільною. Внесення змін до ПКУ відбувається щороку, і в деякі роки ці зміни є радикальними. Значні податкові реформи були проведені в 2014-2015, 2020 та 2022-2023 рр. Важливою проблемою фінансового сектору є високий рівень податкового боргу платників. Дані про розмір податкового боргу за останні три роки наведені на рис. 2.4.

За даними рис. 2.4 видно, що за останні п'ять років сума податкового боргу збільшилась 14,2 млрд грн. Щоправда, у довоєнний період (упродовж 2019-2021 рр.) обсяг податкового боргу мав тенденцію до скорочення. Так упродовж вказаного періоду сума податкового боргу скоротилася на майже 19 млрд грн. Водночас обсяг списаного безнадійного боргу збільшився на 1,7 млрд грн., а за період 2019-2023 рр. збільшилась на 5,5 млрд грн.

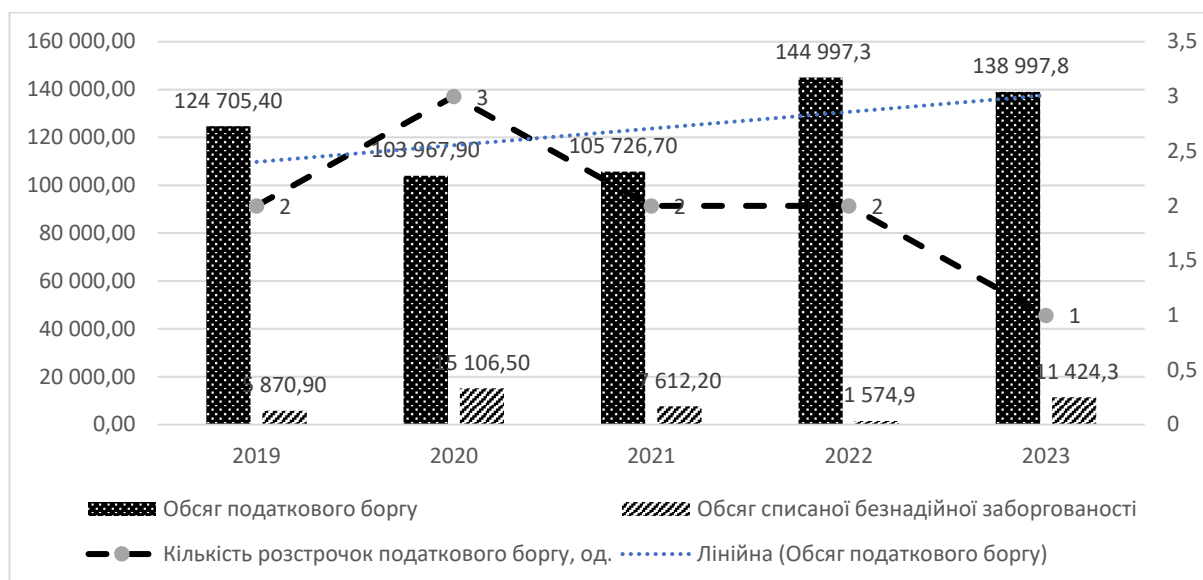


Рис. 2.4. Обсяг податкового боргу та списаної безнадійної заборгованості в Україні упродовж 2019-2023 рр., млн. грн.

Джерело: складено автором за даними [28]

Основні проблеми, пов'язані з невиконанням платниками податкових зобов'язань, включають:

- використання практики списання податкових боргів;
- відсутність ефективного механізму для забезпечення виконання платниками своїх податкових зобов'язань;
- застосування взаємозаліків у міжбюджетних розрахунках, що призводить до невиконання або затримки у виконанні податкових зобов'язань.

Метою податкового контролю є не лише виявлення порушень податкового законодавства, а й їхнє запобігання. Прикладом цього є впровадження систем електронного адміністрування ПДВ та моніторингу податкових ризиків при реєстрації податкових накладних, що допомагає зупиняти шахрайські схеми, які використовують недобросовісні платники для мінімізації податкових зобов'язань.

В Україні податковий контроль здійснюється підрозділами податкового аудиту, які отримали свої повноваження після реорганізації Державної податкової служби у 2020 році. Аналіз ефективності податкового контролю представлено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Показники контрольно-перевірочної роботи Державної податкової служби України у 2019-2023 рр.

Показники	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	Абсолютне відхилення 2023 р. до 2019 р.
Кількість проведених перевірок						
Число проведених планових перевірок, тис.	6,6	1,94	2,5	0,6	0,4	-6,2
Число проведених позапланових перевірок, тис.	33,2	23,9	36,2	4,9	13,3	-19,9
Донарахування за результатами перевірок, млн. грн.						
Загальна сума донарахувань за актами планових та позапланових перевірок, яка підлягає погашенню, млн. грн	49 622	17 778	1530	3901	10403	-39 219
у т.ч. планових перевірок	24 645	90 790	733,6	1923	3936	-20 709
у т.ч. позапланових перевірок	17 072	7 424	796,3	1977	6466	-10 606

Джерело: складено автором за [28]

Контрольно-перевірочні заходи, передбачені Податковим кодексом, здійснюються у вигляді планових, позапланових, фактичних перевірок та зустрічних звірок. У 2023 р. порівняно з 2019 р. кількість усіх видів перевірок значно скоротилася на 26,1 тис., зокрема, планових перевірок стало на 6,2 тис. менше. Водночас кількість позапланових перевірок зросла на 19,9 тис.

Підрозділи податкового аудиту проводять планові документальні перевірки платників відповідно до річного плану-графіка, затвердженого ДПС України. Цей план формується з урахуванням ризик-орієнтованого підходу. Протягом останніх п'яти років кількість планових документальних перевірок постійно зменшується. Серед причин невиконання плану в попередні роки були: відсутність суб'єкта господарювання за вказаною адресою, недопуск посадових осіб ДПС до перевірки, оскарження результатів перевірки в суді, а також втрата, конфіскація або пошкодження документів.

В Україні податкові перевірки були призупинені на більш ніж рік – з 24 лютого 2022 року до 1 серпня 2023 року. Це рішення дозволило бізнесу зосередитись на безперервній роботі в складних умовах без додаткового тиску від податкових перевірок.

Призупинення мало як позитивні, так і негативні наслідки для платників податків. До позитивних можна віднести:

- зменшення податкового навантаження;
- відсутність необхідності підготовки до перевірок;
- скорочення витрат на проведення податкових перевірок.

Негативними наслідками стали:

- зниження ефективності податкового контролю;
- підвищення ризику порушень податкового законодавства;
- ускладнення виявлення та притягнення до відповідальності порушників.

Після завершення воєнного стану податкові перевірки будуть відновлені, що призведе до збільшення податкового навантаження на тих, хто не дотримувався законодавства, і посилення податкового контролю. Це також

ускладнить ведення бізнесу для багатьох платників через додаткові витрати на дотримання вимог.

Відновлення податкових перевірок буде поетапним. З 1 серпня 2023 р. відновлюються: планові перевірки великих платників, позапланові перевірки за зверненням платника, а також фактичні перевірки за наявності ризиків порушень. З 1 січня 2024 р. повертаються планові перевірки для інших платників та позапланові перевірки за іншими підставами.

На 2024 р. ДПС запланувала масштабну програму планових перевірок, охоплюючи 3242 суб'єкти господарювання. Основна частина перевірок стосуватиметься юридичних осіб, фінансових установ і представництв нерезидентів – 2172 компанії. Особливу увагу приділятимуть правильності нарахування і сплати податків, а також утриманню податків із працівників (ПДФО, військовий збір, ЄСВ) – для 156 компаній. Малий і середній бізнес також буде під контролем: ДПС планує перевірити діяльність 914 ФОП.

Таким чином, припинення податкових перевірок в умовах війни було виправданим кроком, який допоміг підтримати економіку. Однак, відновлення перевірок стане важливим етапом для стабілізації економіки України. Для мінімізації негативних наслідків платники податків повинні дотримуватись податкового законодавства і вести чіткий податковий облік.

Висновки до розділу 2

Обсяги тіньової економіки в країні є добре відомими, що становить загрозу для економічної безпеки держави. Негативні наслідки високого рівня тінізації проявляються у таких аспектах: зменшення доходів бюджетів різних рівнів, нездатність держави фінансувати витрати, підрив довіри до органів влади, збільшення фінансових можливостей злочинних угруповань та фінансування корупції й хабарництва тощо.

Тіньова економіка в Україні суттєво спотворює систему державних фінансів, гальмуючи її розвиток і ускладнюючи виконання фінансових зобов'язань перед суспільством. Щороку централізовані фонди, які знаходяться у розпорядженні держави та місцевих органів влади, в середньому недоотримують податкові надходження на рівні 5,16% від ВВП. Після різких змін економічної ситуації в 2014 році податкове навантаження на бюджет має тенденцію до зростання, що є наслідком необхідності уряду в додаткових фінансових ресурсах.

Високий рівень податкового навантаження та недосконалість податкової політики є однією з ключових причин виникнення тіньової економіки. Тому податковому регулюванню надається важлива роль у процесі детінізації. Державна податкова служба України реалізує різні заходи, спрямовані на зменшення масштабів тіньової економіки. Однією з основних причин тінізації економіки є ухилення від сплати податків і зборів. Аналіз наявних схем ухилення свідчить, що найбільшу шкоду бюджету завдають такі практики, як контрабанда, офшорні схеми, виплата зарплат у «конвертах», використання спрощеного оподаткування, а також діяльність ковертаційних центрів та інші подібні механізми.

РОЗДІЛ 3.

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Шляхи підвищення ефективності податкового регулювання з метою детінізації економіки

Україні завжди гостро стояла проблема тіньової економіки, яка має значний вплив на соціально-економічний розвиток держави. Податкова система відіграє ключову роль у забезпеченні фінансової стабільності, оскільки саме через податки формується державний бюджет.

В умовах повномасштабної війни акцент змістився з розвитку економіки на її збереження. Податкова система залишається одним із основних ресурсів для підтримки функціонування держави, адже податкові надходження забезпечують наповнення бюджету та формують важливий зв'язок між державою і платниками податків. Податки впливають на всі рівні фінансової системи, зокрема на її безпеку та розвиток. Незважаючи на російське вторгнення, громадяни продовжують працювати, а підприємства активізують свою діяльність, тим самим сприяючи наповненню бюджету.

Одним із важливих напрямків легалізації тіньової економіки є податкове регулювання. Причини виникнення та розвитку тіньової економіки сьогодні часто пов'язують із численними змінами в податковому законодавстві. Податкові правопорушення є основною складовою тіньової економіки, і основними чинниками її розвитку стають нестабільність податкової системи та високий рівень податків.

Отже, скорочення тіньової економіки є важливим завданням для фінансової політики, однак воно також залежить від загальної діяльності держави, зокрема від ефективності її законодавчих і адміністративних інституцій.

Основними напрямками вдосконалення діяльності національних регуляторних органів для запобігання розвитку тіньової економіки є:

1. Підвищення контролю та правової бази щодо детінізації економіки, зокрема:
 - розробка механізмів для оптимізації адміністративно-наглядової діяльності фінансових контролюючих органів;
 - розробка та вдосконалення нормативних актів і правил для ефективної реалізації законодавства та нагляду, з акцентом на оцінку ризиків у сферах протидії тіньовій економіці, фінансуванню тероризму та поширенню зброї масового знищення. Це необхідно для відповідності заходів, що виконуються піднаглядними суб'єктами, з метою зменшення ризиків у їх діяльності;
 - створення та оновлення адміністративних законів і нормативних документів відповідно до чинного законодавства у цій сфері [29].
2. Підвищення ефективності моніторингової роботи:
 - оптимізація частоти перевірок дотримання законодавчих вимог фінансовими контрольними органами;
 - покращення методичної, методологічної та іншої підтримки для суб'єктів фінансово-господарського моніторингу;
 - оновлення нормативних актів щодо вжиття правових заходів у випадку порушення законодавства;
 - розширення інформаційно-технічних можливостей регуляторних органів для збору, обробки та зберігання даних у єдиній інформаційній системі;
 - своєчасне вжиття заходів, передбачених законодавством, таких як перевірка ділової репутації осіб, які планують керувати або брати участь у діяльності суб'єктів фінансового моніторингу, та недопущення до управління осіб із судимостями за злочини, пов'язані з власною вигодою або тероризмом;
 - запобігання використанню непідтверджених доходів для створення капіталу суб'єктів господарювання [30].

3. Підвищити рівень співпраці між Державною службою фінансового моніторингу України та іншими національними контролюючими органами, а також правоохоронними структурами й ключовими суб'єктами фінансового нагляду, що передбачає:

- забезпечення тісної співпраці між Державною службою фінансового моніторингу та правоохоронними органами;
- обмін інформацією щодо організацій, які порушують законодавчі вимоги у сфері фінансового нагляду;
- спільну розробку методології для оцінки рівня тінізації економіки та уніфікацію підходів до виявлення кримінальних економічних операцій;
- створення черговості утворення спільних слідчо-оперативних груп для аналізу, розслідування та викриття незаконних діяльностей, насамперед, пов'язаних із відмиванням коштів та фінансуванням тероризму [31].

4. Підвищення рівня міжнародної співпраці у сфері боротьби з тінізацією економіки, що включає:

- участь у міжнародних договорах та співпраці зі спеціалізованими міжнародними організаціями;
- підписання міждержавних угод про обмін інформацією;
- розробку ефективних форм взаємодії з міжнародними та міжурядовими організаціями для зміцнення міжнародного співробітництва у запобіганні та боротьбі з тінізацією економіки, зокрема, з групою з розробки фінансових заходів протидії відмиванню грошей (FATF), Комітетом експертів Ради Європи з оцінки заходів боротьби з відмиванням коштів (MONEYVAL), ЄС, МВФ, Світовим банком, Егмонтською групою підрозділів фінансових розвідок, ООН;
- визначення та впровадження ефективних процедур для країн, які не дотримуються або неналежно виконують рекомендації міжнародних організацій щодо боротьби з тіньовою економікою [32, с.42].

5. Підвищення професійної підготовки фахівців, що займаються боротьбою з тінізацією економіки, передбачає:

- створення загальнонаціональної системи навчання спеціалістів у сфері протидії тіньовій економіці, зокрема базову підготовку у вищих навчальних закладах і спеціалізованих освітніх установах;
- забезпечення Навчально-методичним центром Державної служби фінансового моніторингу України необхідних умов для навчання кадрів фінансового нагляду;
- розвиток різних форм професійної перепідготовки співробітників державних органів, що беруть участь у протидії тіньовій економіці;
- розробку та впровадження спеціальних програм підвищення кваліфікації суддів і прокурорів з питань розгляду справ, пов'язаних з цією категорією правопорушень;
- мовну підготовку фахівців для участі у міжнародних заходах у цій сфері.

6. Створення системи оцінки ефективності заходів з протидії тіньовій економіці, яка включає розробку науково обґрунтованих кількісних і якісних показників оцінки відповідно до міжнародних стандартів.

Таким чином, для ефективної боротьби з тіньовою економікою необхідний комплексний підхід із чітко визначеними цілями, взаємопов'язаною законодавчою базою та розподілом повноважень. Без дотримання цих умов можуть виникати дублювання функцій, нераціональне використання ресурсів і зниження ефективності. Також важливо провести низку організаційних і законодавчих змін у сфері оподаткування, щоб зменшити ухилення від сплати податків

Для зменшення ухилення від сплати податків через використання офшорних схем доцільно:

- Впровадити заходи захисту національної податкової бази від транскордонних схем ухилення в законодавство, зокрема:
 - удосконалити механізми контролю трансфертного ціноутворення (введення вимог звітності для міжнародних груп компаній);

- розробити загальні правила боротьби з ухиленням від оподаткування (General Anti-Avoidance Rules), щоб запобігти зловживанням податковими пільгами, беручи до уваги специфіку країни та мінімізуючи дискреційні повноваження;
 - ввести правила для контрольованих іноземних компаній (controlled foreign company rules), що передбачають оподаткування нерозподіленого прибутку іноземних компаній, підконтрольних українським резидентам;
 - збільшити строк позовної давності з 3 до 5-10 років, як це практикується у багатьох країнах ЄС.
- Посилити міжнародну співпрацю для захисту національної податкової бази від впливу транснаціональних схем ухилення, зокрема:
- переглядати двосторонні угоди про уникнення подвійного оподаткування, що можуть заохочувати агресивне податкове планування та ухилення від сплати податків (особливо щодо угод з Кіпром, Нідерландами та Панамою);
 - Україна долучилася до автоматичного обміну фінансовою та податковою інформацією відповідно до Єдиного стандарту звітності ОЕСР (CRS);
 - виконувати міжнародні зобов'язання щодо дотримання податкового законодавства та імплементації плану OECD/G20 BEPS (програма боротьби з розмиванням податкової бази та виведенням прибутку).
- Посилити кримінальну відповідальність за ухилення від сплати податків та одночасно підвищити поріг шкоди від податкових злочинів, запровадивши кримінальні санкції за: приховування доходів в офшорних юрисдикціях; незаконне повернення податку на додану вартість.

У рамках реформи контролюючих органів доцільно значно посилити компетенції та кадровий склад незалежного підрозділу податкової служби, відповідального за контроль трансфертного ціноутворення. Також варто створити аналогічний підрозділ у новому департаменті митної служби України.

Для мінімізації ухилення та уникнення сплати ПДВ рекомендовано:

– Потенціал існуючих інструментів податкової та митної служб, включаючи вимоги до систем моніторингу та формування «критичного» списку платників податків, дозволяє майже повністю зупинити карусельні схеми повернення ПДВ. Однак це можливо лише за умови реформи контролюючих органів, які страждають від корупції. Потрібна кардинальна зміна організації контролю.

– Необхідна сучасна автоматизована система моніторингу, що включає:

- обмеження позаправових механізмів блокування податкових накладних та розрахунків коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних. Процес блокування не повинен перевищувати 30 робочих днів;
- процедури моніторингу в реальному часі мають враховувати не лише вартісні, але й кількісні показники (наприклад, аналіз даних за кодами УКТЗЕД). Будь-які значні відхилення у звітності платників з великим податковим кредитом мають одразу ставати об'єктом податкового контролю;
- зараз у системі моніторингу є так звані «пільгові платники». Згідно з думкою регуляторів, податкові накладні великих компаній зазвичай не блокуються, навіть якщо ці компанії можуть ухилятися від сплати податків.

Щоб ліквідувати конвертаційні центри, рекомендовано:

- Остаточно ліквідувати податкову міліцію та інші економічні підрозділи правоохоронних органів, створивши єдиний орган для розслідування економічних злочинів. Персонал має відбиратися через прозорі конкурси та отримувати гідну зарплату, що стимулюватиме ефективну роботу.
- Суттєве зниження податкового навантаження на заробітну плату зменшить мотивацію для використання конвертаційних схем.

Для зниження тіньового використання сільськогосподарських земель пропонується:

1. Вивести земельний податок і податок на нерухомість з єдиного податку. Оскільки цей податок не передбачає звітності та перевірок, його включення до єдиного податку було помилкою, оскільки це суперечить його основній меті – зменшенню податкового навантаження на малий бізнес і спрощенню звітності.

Це допоможе запобігти ухиленню від сплати податків на землю та нерухомість [33].

2. Вносити корективи до субсидій місцевим органам влади в державному бюджеті на основі їхніх доходів від землі та нерухомості. Це стосується лише тих випадків, коли встановлено найвищу ставку податку і скасовано всі пільги, окрім чітко визначених законом.

3. Надати органам місцевого самоврядування право визначати пільги на земельний податок для пенсіонерів у межах своєї території, коригуючи відповідні субсидії.

4. Впровадити механізм земельного податкового кредиту, який буде враховуватися під час нарахування та сплати податку на доходи фізичних осіб, щоб не шкодити сумлінним платникам податків. Приблизна ставка земельного податку у розмірі 1% від тієї ж бази буде еквівалентною ПДФО та військовому збору, що сплачуються з орендної плати.

5. Створити систему комплексного контролю за ризикованими товарами шляхом модернізації існуючої системи електронного адміністрування податку на додану вартість (СЕА ПДВ), що дозволить ефективніше контролювати ланцюг постачання таких товарів.

Для вирішення проблеми виплати заробітної плати «в конвертах» можна запропонувати наступні кроки:

1. Загальний підхід полягає в тому, щоб зблизити умови загальної та спрощеної податкових систем. Це можна зробити, скасувавши спеціальні права запозичення та перерозподіливши фінансове навантаження на непрямі податки і податки на ресурси, зокрема на землю та нерухомість, а також знизивши податок на доходи фізичних осіб до 10%. Такий крок дозволить зменшити розрив між податковими умовами для самозайнятих осіб і найманих працівників, що зробить офіційне працевлаштування більш привабливим завдяки стабільності та соціальному захисту. Проте детальний аналіз цієї реформи виходить за межі цієї роботи.

2. Спроби «миттєво припинити» зловживання спрощеною системою або повністю заборонити фізичним особам-підприємцям (ФОП) на спрощеній системі (ЄП) надавати послуги юридичним особам (або накласти додаткові податки на такі операції) можуть призвести до негативних фінансових наслідків для країни. З огляду на високий рівень тіньової зайнятості, що спричинений надмірним податковим навантаженням на доходи та працю, необхідно скоротити ЄСВ, знизити податок на доходи до 10%, а також покращити та збільшити оподаткування нерухомості та землі, пов'язавши його з ПДФО та ЄП. Це сприятиме вирішенню проблеми.

3. Необхідно лібералізувати трудове законодавство України, забезпечивши більше свободи у трудових договорах. Роботодавець і працівник повинні мати можливість укладати трудові угоди на умовах, що базуються на їхній взаємній згоді та Конституції України, без додаткового втручання інших законодавчих актів, що регулюють трудові відносини.

Окрім зазначених рекомендацій, для мінімізації схем ухилення від сплати податків варто провести реформу податкових і митних органів, здійснити відкритий конкурс на посади та забезпечити працівникам гідну оплату праці.

На нашу думку, важливим є максимально просте спрощення процедур податкових платежів, зокрема через діджиталізацію в цій сфері. Цифрові платежі можуть підвищити прозорість і регулярність виплат. Наприклад, в Австралії та Литві була запроваджена система електронного документообігу для податків і електронних платежів.

Соціальні механізми є такими ж важливими, як і фінансові та законодавчі. Це, перш за все, полегшення для населення: менше черг у податкових органах, менше стресу, роздратування і паперової тяганини, що, в свою чергу, сприяє підвищенню довіри громадян. До соціальних інструментів також можна віднести прозору оплату праці, якісну підготовку спеціалістів у цій галузі та різні заохочувальні методи, які мотивують населення боротися з детінізацією. Державна податкова служба України активно підтримує всі ініціативи цифровізації. «Завдяки ефективній співпраці ДПС та Мінцифри платники вже

мають доступ до цифрових послуг на Порталі «Дія», таких як «Малює», ID14, цифровий податковий номер, обмін документами, довідка про доходи. Також стали доступні сервіси податкової для фізичних осіб. У розділі «Мої податки» на Порталі «Дія» платники можуть отримати інформацію про свої податкові дані, стан розрахунків з бюджетом, дані про банківські рахунки, а також можуть сплачувати податки та подавати декларації для ФОП-спрощенців», – йдеться в повідомленні на офіційному сайті Державної податкової служби України. Уряд продовжує реалізовувати проекти в сфері цифрового розвитку, зокрема, було запроваджено «Дія.City», спрощену систему для ІТ-компаній, що передбачає сплату податку на прибуток у розмірі 18% або 9% з виведеного капіталу, а також знижений ПДФО до 5%, в той час як військовий збір та ЄСВ залишаються без змін. У рамках проекту ІТ-працівники отримують різні гарантії. За даними Мінцифри, «близько 480 компаній стали частиною цього податкового простору, сплативши за рік 4 млрд грн податків до бюджету. Висновок з цього можна зробити такий: це дієвий інструмент, який сприяє подальшим змінам в державі.

Однак в умовах війни масштабні зміни в податковій системі навряд чи можливі, адже на сьогоднішній день існує багато винятків і пільг, що ускладнює формування єдиного плану дій. Після завершення війни необхідно суттєво переглянути податкову систему України та впровадити ряд нововведень. Перш за все, потрібно оптимізувати податкове навантаження, що сприятиме розвитку легалізованого бізнесу, створенню нових робочих місць та зменшенню використання схем ухилення від обліку доходів.

Отже, проблема тінізації економіки залишається актуальною, адже вона безпосередньо впливає на фінансову стабільність держави. Для зменшення використання схем ухилення від оподаткування, важливо, насамперед, встановити добру комунікацію та довіру між податковими органами та платниками податків. Необхідно оптимізувати податкову систему, зменшуючи тиск на підприємців, щоб забезпечити наповнення бюджету без виникнення дефіцитів. Важливо також забезпечити прозорість, чесність і об'єктивність у

правоохоронних та митних органах для подолання хабарництва та упередженості. Проблеми та виклики є, але уряд продовжує крок за кроком досягати поставлених цілей і стандартів європейської держави, незважаючи на війну в країні.

3.2. Світовий досвід використання податкових інструментів з метою зниження рівня тіньового сектору економіки

Кожна держава має свою унікальну історію виникнення та еволюції тіньової економіки. І.В. Варламова у своєму дослідженні відзначила, що у Німеччині та Франції частка тіньової економіки становить приблизно 1/8 від офіційного ВВП, тоді як в Естонії, Болгарії та Литві тіньова економічна активність складає близько третини загальної економіки [34].

Для успішної європейської інтеграції Україна має вирішити наявні проблеми. Як варіант та для запозичення досвіду, можна розглянути зарубіжні підходи до детінізації економіки, представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Передові методи детенізації економіки

Країна	Методи боротьби у країнах
Польща	Заборона на ведення господарської діяльності для осіб, які порушили податкове законодавство. Відповідальність за економічні злочини у вигляді майнових санкцій
Німеччина	Реформа податкової системи через її спрощення та зменшення відрахувань із заробітної плати. Створення контрольних органів, таких як Федеральна фінансова поліція, Відділ боротьби з організованою злочинністю та корупцією, а також Департамент внутрішніх розслідувань
США	Співпраця державних спеціальних служб із державними установами для здійснення контролю за розширенням тіньової економіки в країні
Великобританія	Створення ефективної системи покарань за корупцію, підвищення незалежності судової системи та зміцнення довіри громадян до органів влади
Нідерланди	Запровадження системи контролю за джерелами корупції та робота соціальної поліції
Франція	Заборона на здійснення експортно-імпортних операцій підприємствами з компаніями, розташованими в офшорних зонах, щоб запобігти маніпуляціям із цінами на товари в порівнянні зі світовими. Протидія ухиленню від податків і незаконному збагаченню на різниці в цінах

Джерело: складено автором [35]

Боротьба з поширенням тіньової економіки в ЄС здійснюється на трьох рівнях: на національному, регіональному (в рамках ЄС) та міжнародному (у співпраці з міжнародними організаціями, включаючи країни ЄС). Основні напрямки боротьби включають: протидію корупції, реформування податкової політики, обмеження діяльності на нелегальному ринку праці в ЄС, боротьбу з відмиванням коштів та з кримінальним сектором тіньової економіки, зокрема, торгівлею наркотиками. Оскільки протидія тіньовій економіці ЄС є складним процесом, санкції не завжди є ефективними через необхідність значного бюджетного фінансування для їх впровадження.

Основними інструментами урядів країн ЄС у боротьбі з тіньовою економікою є: прозора система оподаткування, кримінальне і цивільне право, конкурентоспроможні зарплати для державних службовців, доступність якісних державних послуг, а також надійні механізми захисту прав і свобод громадян. Ці фактори, а не суворі санкції, є основою успішної боротьби з тіньовою економікою [36]. Згідно з даними Ф. Шнайдера, запроваджені заходи значно сприяли зниженню рівня тіньової економіки та корупції, хоча деякі аспекти національної соціальної політики мали негативний вплив на цей процес.

Дослідження Ф. Шнайдера свідчать про те, що завдяки впровадженню конкретних заходів боротьби з тіньовою економікою та корупцією, в деяких країнах ЄС відбулося помітне скорочення тіньового сектору, що підтверджує ефективність таких ініціатив на практиці. Досвід цих держав є позитивним і може стати прикладом для інших країн. Міжнародна спільнота активно впроваджує масштабні заходи для протидії тіньовій економіці, оскільки її глобальний характер створює проблеми не лише для економіки, але й для інших сфер життя, таких як політика, мораль та соціальна свідомість.

Проблема тіньової економіки та корупції має безпосередній вплив на економічний розвиток і вирішення багатьох соціальних питань. Співпраця між Україною та Європейським Союзом у цьому напрямку закріплена в Угоді про асоціацію та спільних планах дій. За умови постійного контролю з боку

міжнародних організацій та ЄС і належного виконання Україною взятих зобов'язань, можна очікувати позитивних результатів. Ці вимоги вимагають вдосконалення державного механізму боротьби з тіньовою економікою як з теоретичної, так і з практичної точок зору.

Масштаби тіньової економіки у світі є значними: за оцінками, її частка становить від 18% до 35% світового ВВП. Обсяг деяких нелегальних ринків перевищує бюджет України, що підкреслює важливість міжнародного нагляду за процесом боротьби з тіньовою економікою та необхідність для України ретельно виконувати взяті зобов'язання, удосконалюючи механізми регулювання в цій сфері.

Одним із дієвих інструментів боротьби з тіньовою економікою в багатьох країнах світу є системи фінансового контролю та механізми виявлення нелегально отриманих доходів. Приклади таких заходів включають:

- а) в Італії урядова постанова забороняє здійснення великих готівкових розрахунків;
- б) у Німеччині запроваджено обов'язкове декларування доходів для нерезидентів;
- в) у Японії діє обов'язковий фінансовий моніторинг, де фінансові установи зобов'язані інформувати державні органи про великі фінансові операції.

Додатково, в Німеччині про підозрілі фінансові транзакції повідомляють не лише банки та фінансові організації, але й юристи та аудитори [37; 38; 39].

Існує два типи систем сповіщення: відстрочене повідомлення, яке передбачає надання органам фінансового нагляду інформації про підозрілі операції після їх перевірки (в фінансових установах, банках), та раннє повідомлення, коли всі звіти від банків і фінансових установ негайно надсилаються до органу фінансового нагляду (така система функціонує в США). Значним недоліком ранньої системи є перевантаженість фінансових регуляторів великою кількістю інформації, яку потрібно обробити. Наприклад, у США Департамент фінансових злочинів Міністерства фінансів аналізує

приблизно 12 мільйонів фінансових транзакцій щороку, з яких лише 1,0% вважаються підозрілими.

Отже, для України першим кроком має бути виявлення найбільш підозрілих фінансових операцій та їх кількісних і якісних характеристик. Проте більшість країн мають спеціально уповноважені національні органи, які отримали ефективні повноваження та засоби для виявлення ознак відмивання грошей з кримінальних джерел. По-перше, вони самостійно або у співпраці з правоохоронними органами вимагають обов'язкового повідомлення про такі випадки (наприклад, FinCEN в США, NBI у Фінляндії, KOKRIM у Норвегії) і використовують широкий спектр регуляторних та практичних інструментів (TRACFiN у Франції, MOT у Нідерландах, DAFI у Польщі, StiF-CFI в Бельгії) [40; 41;37].

По-друге, запроваджується активний інформаційний обмін з використанням когнітивних інформаційних методів слідчих органів, що забезпечують аналітичну підтримку під час розслідування конкретних випадків. При цьому передача об'єктивних матеріалів до слідства на основі визначених фактів обґрунтована чіткими критеріями, що є надійним захистом від неналежної передачі інформації в інтересах груп чи окремих осіб.

У Європейському Союзі питання конфіскації доходів, здобутих злочинним шляхом, має велике значення. Наприклад, згідно з німецьким законодавством, якщо є хоча б одна жертва, конфісковані злочинні доходи не надходять до державного бюджету. Отже, можливості країни отримувати такі доходи є вкрай обмеженими. Згідно з неофіційними даними, компенсації потерпілим у Німеччині досягли 78,0% від суми конфіскованого майна, тоді як до державного бюджету надійшло лише 22,0%. Наразі ситуація в Німеччині покращується завдяки скасуванню деяких обмежень, встановлених Кримінально-процесуальним кодексом, що раніше ускладнювали можливість країни отримувати конфісковані доходи [39].

У Сполучених Штатах велика увага приділяється впровадженню процедур, спрямованих на захист національної економічної безпеки та

детінізацію економіки. Тут діє численні агенції, які займаються питаннями фінансового контролю та запобігання тіньовим операціям у різних сферах економіки. Серед них: тимчасова команда, що оцінює масштаби легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом; Управління по боротьбі з незаконним обігом наркотиків; Федеральне бюро розслідувань; Рада Федеральної резервної системи; Департамент кримінальних розслідувань Державної податкової адміністрації; Департамент контролю за цінними паперами; Комісія з цінних паперів і бірж; Митна служба США; та мережа FinCEN.

Міністерство фінансів США виконує провідну роль у боротьбі з фінансовими злочинами та відмиванням грошей. Міністр фінансів координує діяльність підпорядкованих організацій, регулює їх роботу, а також встановлює вимоги до фінансових установ щодо обліку та звітності. Наприклад, звіт про готівкові платежі на суму понад 10 000 доларів подається до органу фінансового нагляду. У разі навмисного неподання такого звіту можливий штраф до 25 000 доларів або до п'яти років позбавлення волі.

Об'єктивно визнано, що митна служба США здійснює контроль за міжнародними валютними операціями на суму понад 10 000 доларів. Однак, незважаючи на таку потужну структуру, США залишаються безперечним «лідером» за обсягом тіньових фінансових операцій, згідно з неофіційною статистикою [42].

Деякі країни об'єднали зусилля для обмеження банківської таємниці та заборони відкриття анонімних рахунків, таких як Sparbuch, в той час як деякі офшорні юрисдикції були змушені пом'якшити своє законодавство. За даними Світового банку, введення суворіших норм фінансового нагляду призвело до зниження частки тіньової економіки у світовому масштабі, хоча темпи цього зменшення залишаються помірними.

Також важливим є той факт, що слабкий рівень економічного розвитку може пояснити, чому в Бельгії, де мова розділена, частка тіньової економіки становить лише 17,4% від ВВП, тоді як у більш однорідних Нідерландах цей показник досягає лише 10,0%. Це свідчить про необхідність розробки та

впровадження актуальних науково-прикладних завдань для формування і реалізації цільових програм у цій сфері, а також про те, чи зможе уряд покарати порушників.

У 2012 році уряд Іспанії вказав на випадок, коли компанія Talleres Macor, що займається ремонтом автомобілів на півдні країни, була оштрафована на 127 000 євро за несплату внесків на соціальне страхування. Це стало сигналом для інших підприємств, щоб вони не наймали працівників незаконно.

Проте, іспанські працедавці та економісти зазначають, що кращим способом боротьби з тіньовою економікою є лібералізація жорсткого місцевого ринку праці та покращення умов для продуктивності в країні. Варто зауважити, що велика частина тіньової економіки створює сприятливі умови для корупції, що є небезпечним для збалансованості економічної системи. Хоча така діяльність є незаконною, вона не має соціального значення для розвитку інноваційної та інформаційної економіки.

Систематизація міжнародного досвіду у формуванні заходів для детінізації економіки дозволяє виділити кілька ключових напрямків, спрямованих на запобігання розповсюдженню тіньових економічних відносин:

1. Законодавчий: передбачає вдосконалення законодавства, посилення відповідальності за його порушення та адаптацію законодавчої бази до міжнародних стандартів.
2. Податковий: забезпечує створення сприятливих умов для бізнесу шляхом зменшення адміністративного та податкового тиску, а також спрощення процедур сплати податків.
3. Антикорупційний: передбачає запровадження заходів, спрямованих на зниження рівня корупції в державних, податкових, судових та правоохоронних органах.
4. Організаційно-адміністративний: включає максимальне обмеження готівкових розрахунків та активне використання електронних платежів у роздрібній торгівлі, громадському харчуванні та сферах послуг, а також нарахування заробітної плати безпосередньо на рахунки працівників.

Серед заходів, що реалізуються в країнах з відносно низьким рівнем тінізації економіки, акцентується увага на боротьбі зі зростанням тіньової економіки, втратами механізмів управління економічними процесами, поширенням корупції та формуванням тіньового політичного ринку. Окрім того, в останні роки значну увагу приділяється протидії організованим злочинності, тероризму та запобіганню відмиванню фінансових ресурсів, отриманих незаконно.

Дослідження міжнародного досвіду щодо застосування заходів для детінізації економіки підкреслює необхідність створення регуляторної політики українським урядом з урахуванням різних типів тіньової економіки.

Запропоновані в дослідженні групи заходів дозволяють оптимально розподілити регуляторний вплив на розвиток національної економіки. Основна логіка такої диференціації полягає в боротьбі з нелегальною діяльністю, а також у стимулюванні формування сприятливого інституційного середовища для легального бізнесу. Це, у свою чергу, посилить мотивацію підприємців займатися легальною діяльністю через запровадження ефективних стимулів та переваг порівняно з прихованими і неформальними формами ведення бізнесу.

Враховуючи міжнародний досвід, важливо акцентувати увагу на основних цілях вдосконалення регуляторної політики в Україні: зменшення податкового та адміністративного навантаження на бізнес, спрощення та поліпшення процесу адміністрування податків, превентивне запобігання тіньовій діяльності, запровадження невідворотності покарання за фінансові операції з незаконно отриманими активами, а також легалізація раніше прихованих коштів через механізм податкової амністії. Впровадження цих заходів дозволить накопичити необхідні ресурси для розвитку національної економіки.

Висновки до розділу 3

Боротьба з тіньовою економікою є викликом, з яким стикалися різні країни впродовж свого розвитку. В Україні ситуація з тіньовою економікою є критичною, що робить проблему розробки заходів для її детінізації надзвичайно актуальною. У рамках цієї політики особливе значення має податкова сфера. Основними напрямками вдосконалення роботи національних регуляторних органів у запобіганні розвитку тіньового сектора економіки є: забезпечення нагляду та правового регулювання детінізації економіки України; підвищення ефективності моніторингових заходів; посилення співпраці між Державною службою фінансового моніторингу України та іншими національними контролюючими органами, а також з правоохоронними структурами та основними суб'єктами фінансового нагляду; покращення міжнародної співпраці в області запобігання розвитку тінізації економіки; підвищення кваліфікації фахівців, які займаються боротьбою з тіньовою економікою; створення системи оцінки ефективності заходів у боротьбі з тінізацією економіки, що включає розробку науково обґрунтованих кількісних і якісних критеріїв, відповідно до міжнародних стандартів і вимог.

Світовий досвід надає численні приклади успішних податкових реформ, які суттєво знизили рівень тіньової економіки. Для України важливо вивчити практики детінізації економік таких країн, як Грузія, Польща та Словаччина. Успішність реформ у цих країнах базується на комплексному підході до вирішення проблеми тінізації. Серед ключових заходів податкового регулювання, що виявилися ефективними, варто виділити: скорочення кількості податків і зборів, зменшення податкових ставок при скасуванні пільг, впровадження електронних систем для фіксації платежів, спрощення процесів отримання дозволів і ліцензій, а також суттєве підвищення штрафів за порушення податкового законодавства.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі було здійснено теоретичний аналіз та розроблено практичні рекомендації щодо впровадження заходів податкового регулювання для детінізації економіки. У процесі дослідження були виявлені причини, що сприяють формуванню тіньової економіки, визначені її основні категорії, описані ключові схеми ухилення від сплати податків, а також запропоновані заходи податкового регулювання, які сприятимуть легалізації економічної діяльності. На основі проведеного аналізу можна сформулювати такі висновки:

1. Дослідження як вітчизняної, так і міжнародної науки досі не призвели до єдиного, загальноприйнятого визначення терміну «тіньова економіка». В українській економічній науці сформувалися кілька теоретичних підходів до розуміння цього поняття, зокрема юридичний, економічний, статистичний, соціологічний та комплексний. Головним критерієм, що дозволяє віднести певну економічну діяльність до тіньової, є не стільки порушення законодавства, скільки несплата податків. До тіньової економіки входять такі компоненти: не прихована від державних органів економічна діяльність, яка з різних об'єктивних та суб'єктивних причин залишається неоподаткованою; частково прихована легальна економічна діяльність, що супроводжується ухиленням від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів; незаконна діяльність, що навмисно приховується від держави.

2. Податкова злочинність є соціально небезпечним явищем, що охоплює різноманітні злочини, які пов'язані з процесом стягування податків та інших обов'язкових платежів. Експерти в галузі тіньової економіки виділяють кілька причин, які сприяють виникненню податкових злочинів: економічні, політичні, правові, організаційні, технічні та моральні. Серед цих причин доцільно також згадати про вплив організованої злочинності, яка проникає в економічну сферу та намагається взяти під контроль різні її аспекти.

3. Податкова злочинність становить більшу загрозу для суспільства, ніж загальнокримінальна, оскільки її наслідки відчуває не лише окрема особа, а вся спільнота через зниження бюджетних надходжень. Це підкреслює необхідність посилення кримінальних покарань за податкові злочини, особливо для тих, що завдають істотних втрат державі.

4. Злісні неплатники виглядають такими лише в очах держави: більшість з них виконують свої зобов'язання, але не перед бюджетом, а перед корумпованими посадовцями та кримінальними угрупованнями. Це пояснюється тим, що тіньова фіскальна система є більш простою та зрозумілою, а податкові ставки, очевидно, нижчі, ніж в офіційній системі.

5. Аналіз тіньового сектору економіки, проведений у цій роботі, вказує на його значну частку, що перевищує 30%. Найбільш високий рівень тіньових явищ спостерігається в таких галузях, як транспорт, поштові та кур'єрські послуги, операції з нерухомістю, добувна та переробна промисловість, сільське господарство, а також у торгівлі та інших сферах. Варто зазначити, що різні методи оцінки рівня тіньової економіки дають дещо різні результати. Наприклад, два з методів (електричний та монетарний) свідчать про зростання тіньового сектору, тоді як інші (метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» та метод збитковості підприємств) вказують на його зниження. Це може свідчити про появу нових тіньових схем, які важко оцінити за наявними методиками.

6. Небезпека тіньової економіки проявляється через її негативні наслідки, зокрема в зменшенні доходів державного та місцевих бюджетів, що ускладнює фінансування витрат держави. Це призводить до підвищення податкового навантаження на легальний бізнес, створення нерівних умов для підприємництва через корупцію та хабарництво, підрив довіри до держави та збільшення фінансової потужності злочинного світу.

7. Аналіз тіньового сектору економіки, проведений у цій роботі, вказує на його значну частку, що перевищує 30%. Найбільш високий рівень тіньових явищ спостерігається в таких галузях, як транспорт, поштові та кур'єрські

послуги, операції з нерухомістю, добувна та переробна промисловість, сільське господарство, а також у торгівлі та інших сферах. Варто зазначити, що різні методи оцінки рівня тіньової економіки дають дещо різні результати. Наприклад, два з методів (електричний та монетарний) свідчать про зростання тіньового сектора, тоді як інші (метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» та метод збитковості підприємств) вказують на його зниження. Це може свідчити про появу нових тіньових схем, які важко оцінити наявними методиками.

8. Небезпека тіньової економіки проявляється через її негативні наслідки, зокрема в зменшенні доходів державного та місцевих бюджетів, що ускладнює фінансування витрат держави. Це призводить до підвищення податкового навантаження на легальний бізнес, створення нерівних умов для підприємництва через корупцію та хабарництво, підрив довіри до держави та збільшення фінансової потужності злочинного світу.

9. Подолання тіньової економіки неможливе без впровадження заходів податкового регулювання. Серед актуальних кроків, які можна реалізувати на даному етапі, можна зазначити: зменшення податкового навантаження на заробітну плату, оснащення митних пунктів і портів автоматизованими системами для перевірки вантажів, впровадження електронних платіжних систем для малого бізнесу та інших платників, сприяння безготівковим розрахункам серед населення, а також проведення інформаційних кампаній щодо неприпустимості ухилення від податків.

10. При формуванні політики детінізації важливо враховувати досвід країн, які успішно вирішили цю проблему, зокрема Грузії, Польщі та Словаччини. Вважаємо доцільним впровадити в Україні такі заходи податкового регулювання: скорочення загальної кількості податків і зборів, зменшення ставок податків зі скасуванням пільг, запровадження електронних механізмів фіксації платежів, спрощення процесів отримання дозволів і ліцензій, а також значне підвищення розмірів штрафів за порушення податкового законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Флейчук М.І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації. Львів: Ахілл, 2008. 660 с.
2. Економічна безпека / за ред. д-ра екон. наук, проф. З. С. Варналія. К.: Знання, 2009. 647 с.
3. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: монографія. К.: Кондор, 2015. 614 с.
4. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія / за ред. З. С. Варналія. К.: Вид-во НІСД, 2006. 576 с.
5. Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології. К. : Правові джерела, 2018. 448 с.
6. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Мінекономрозвитку України від 29.10.2013 № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>
7. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. К. : АртЕк, 1995. 300 с.
8. Павловський М. Тінь // *Голос України*. 1998. № 112. С. 4–5.
9. Єлісеєв А. Мінімізація податків законними способами – «дарування» податкового кредиту. *Контракти*. 2013. № 36–40.
10. Бородюк В. Оцінка масштабів тіньової економіки і її вплив на динаміку макроекономічних показників. *Економіка України*. 2016. № 11. С. 4–16.
11. Куслулакос Я., Саріогло В., Терещенко Г. Неофіційна економіка в Україні: вимірювання та оцінка впливу на доходи населення. К., 2016. 136 с.
12. Про внесення змін до методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня тіньової економіки : затверджені наказом Мінекономіки від 20 січн. 2021 р. № 104 / Міністерство економіки України. URL:http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=129888&cat_id=32854

13. Методологічні положення державного статистичного спостереження «Річні національні рахунки» : наказ Держстату від 26 липня 2022 року № 214, зі змінами. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/norm_doc/2022/214/214_2022.pdf

14. Довгань Б. В., Мовчан Р. О. Ризики одноразового добровільного декларування в аспекті податкової злочинності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 304–308

15. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>

16. Рябчук О.Г. Державне регулювання оподаткування доходів населення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. Ірпінь : НУДПСУ, 2010. 20 с.

17. Антипов В.І. Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю (теоретико-методологічне узагальнення). Вінниця: ДП ДКФ, 2006. 1040 с.

18. Серафимов В. Н. Державний механізм протидії тіньовій економіці : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Донецький держ. ун-т управління. Донецьк, 2007. 199 с.

19. Williamson O. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*. 2000. Vol. 38. № 3. P. 595-613.

20. Крисоватий А. І. Інституційне середовище фіскального регулювання соціально-економічних процесів. *Фінанси України*. 2011. № 9. С. 18–32.

21. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у 2021 році. Аналітична записка. Міністерство економіки України. URL: <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki&isSpecial=true>

22. Тіньова економіка: чому війна вбиває її швидше, ніж легальну. *Мінфін*. [Блог]. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2024/08/28/134150767/>

23. Мінфін. Електронне видання. URL: <https://minfin.com.ua/>

24. Данилишин Б. М. Макросистемна еволюція української економіки: Монографія. У 2 т. Т. 2. К.: РВПС України НАН України, Вид-во ЗАТ «Нічлава», 2008. 210 с
25. Мінфін. Електронне видання. URL: <https://minfin.com.ua/>
26. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk>
27. Податковий кодекс України: кодекс від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
28. Офіційний сайт Державної податкової служби України. URL: <https://tax.gov.ua/>
29. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk>
30. Дубровський В., Черкашин В., Гетман О. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні. Київ, 2019. URL: <http://iset-ua.org/images/Analiz-shem-2019-FINAL.pdf>
31. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
32. Аналітичний огляд деяких аспектів «відмивання» коштів та діяльності конвертаційних центрів в Україні, їх вплив на загальну економічну ситуацію в державі / [МВС України, НЦБ Інтерполу в Україні]. К., 2001. 52 с.
33. Ткаченко П. І., Кузьменко А. О. Детермінація злочинів в сфері економіки та їх запобігання. Протидія економічній злочинності: теоретичний, методичний та практичний аспекти: матеріали науково-практичного семінару ДДУВС МВС України, 2019. 202 с.
34. Варламова І.В. Рівень тінізації економіки: національні та світові тенденції. *Економіка і регіони*. 2013. № 4 (41). С. 58–63.
35. Доходи держбюджету України / Мінфін. URL: [https:// index. minfin. com.ua/ua/finance/budget/gov/income](https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income)

36. Дяченко О.П. Імплементація зарубіжного досвіду щодо формування антикорупційної політики України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 17. С. 17–20
37. Микитенко В. В. Економічна безпека промисловості: цільовий функціонал та технології управління: Монографія. За науковою редакцією д.е.н., проф. Микитенко В. В. Київ, ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», МНТУ ім. академіка Юрія Бугая МОН України, 2012. 650 с.
38. World Bank national accounts data. URL: <http://data.worldbank.org/>
39. Schneider F., Buehn A., Montenegro C.E. Shadow Economies All over the World. New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007. *The World Bank, Policy Research Working Paper*. 5356. July 2010
40. Алимов О. М. Національна парадигма сталого розвитку України: Препринт. За заг. ред. д.т.н., проф. заслуженого діяча науки і техніки України Б.Є. Патона. К.: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2012. 72 с.
41. Данилишин Б. М. Макросистемна еволюція української економіки: Монографія. У 2 т. Т. 2. К.: РВПС України НАН України, Вид-во ЗАТ «Нічлава», 2008. 210 с.
42. Deutsche Bank: Тіньова економіка спасе Європу. URL: <http://www.k2kapital.com/news/90580/>
43. Івашова Л.М. Івашов М.Ф., Крітенко О.О. Детінізація зовнішньоекономічної діяльності на основі розвитку методів аналізу ризиків і митного аудиту. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 4 (27). С. 119–128. URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/20204/21.pdf>
44. Тис Н., Янчук Ю., Мартин О. Тіньова економіка та її вплив на економічну безпеку країни // Управлінські, правові та економічні аспекти забезпечення безпеки життєдіяльності населення і територій : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, курсантів та студентів. Л.: ЛДУ БЖД, 2019. С. 291.

45. Приступа Т.В., Чайковська М.А. Тіньова економіка та її вплив на соціально-економічний розвиток України. *Приазовський економічний вісник*. 2019. С. 56–61.

46. Баранов С. О. Державне регулювання детінізації національної економіки: організаційно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / С. О. Баранов ; Національна академія державного управління при президентіві України. Київ, 2018. 23 с.

47. Рейкін В.С. Детінізація національної економіки в умовах невизначеності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук :08.00.03; Центральна спілка споживчих товариств України Львівський торговельно-економічний університет. – Львів, 2019. 42 с.

48. Кубатко В.В. Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.03; МОН України, Сумський державний університет. Суми, 2019. 23 с.38.

49. Предборський В. А. Теорія тіньової економіки в умовах трансформаційних процесів: монографія. Київ: Задруга, 2014. 399 с.

50. Кундицький О.О., Сенишин О.С. Тіньова економіка: сутність, причини виникнення та наслідки існування. *Modern Economics*. 2018. № 10. С. 70–75.

